

**ZNACZENIE ROLNICTWA
– PERSPEKTYWA HISTORYCZNA
I MIĘDZYNARODOWA**

WARSZAWA 2013

**ZNACZENIE ROLNICTWA
– PERSPEKTYWA HISTORYCZNA
I MIĘDZYNARODOWA**

ZNACZENIE ROLNICTWA – PERSPEKTYWA HISTORYCZNA I MIĘDZYNARODOWA

**Zbiór prac przygotowanych z okazji Jubileuszu
80-lecia Profesora Franciszka Tomczaka**

Autorzy:

prof. dr hab. Bogdan Klepacki

prof. dr hab. Andrzej Kowalski

prof. dr hab. Franciszek Tomczak

prof. dr hab. Jerzy Wilkin

prof. dr hab. Józef St. Zegar

WARSZAWA 2013

Skład i łamanie
Barbara Walkiewicz

Redakcja techniczna
Leszek Ślipski

ISBN 978-83-7658-445-4

Nakład 420 egz. Ark. wyd. 6,40
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa
tel.: (22) 50 54 685, (22) 50 54 444 (centrala)
faks: (22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>

Prof. dr hab. Franciszek Tomczak
Członek rzeczywisty PAN

Spis treści

Słowo wstępne	9
<i>prof. dr hab. Jerzy Wilkin</i>	
Refleksje dotyczące rozwoju naukowego i życia pracownika nauki	11
<i>prof. dr hab. Franciszek Tomczak</i>	
Wkład Profesora Franciszka Tomczaka w rozwój ekonomiki rolnictwa w Polsce	37
<i>prof. dr hab. Jerzy Wilkin</i>	
Ewolucja nauk ekonomiczno-rolniczych	45
<i>prof. dr hab. Bogdan Klepacki</i>	
Rolnictwo rodzinne w Polsce. Wybrane procesy	51
<i>prof. dr hab. Józef St. Zegar</i>	
Perspektywy rozwoju rolnictwa europejskiego	71
<i>prof. dr hab. Andrzej Kowalski</i>	
Wykaz publikacji	83
<i>prof. dr hab. Franciszek Tomczak</i>	
Aneks	111

Słowo wstępne

Profesor Franciszek Tomczak, członek rzeczywisty Polskiej Akademii Nauk, jest wybitną postacią polskiego życia naukowego, a Jego prace z zakresu ekonomiki rolnictwa i rozwoju wsi weszły do kanonu najważniejszych publikacji z tej dziedziny. Profesor Franciszek Tomczak urodził się 29 października 1932 roku na Lubelszczyźnie w rodzinie chłopskiej. Przywiązanie do ziemi i rolnictwa zachował przez całą swoją, dotychczasową drogę życiową, ale w szczególny sposób: pracując nie na ziemi rolniczej ale dla tej ziemi, rolnictwa i ludzi żyjących na wsi. Temu służyły Jego badania, publikacje, działalność ekspercka, organizacyjna i dydaktyczna. Jego drogę życiową charakteryzuje awans i kariera zawodowa: z chłopskiego syna na najbardziej zaszczytne stanowiska w hierarchii akademickiej.

Z okazji Jubileuszu 80-lecia Profesora, Komitet Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich PAN, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN oraz Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB zorganizowali konferencję naukową, na której zaprezentowanych zostało kilka referatów omawiających najważniejsze dziedziny będące obszarem zainteresowań Jubilata. Zamieszczamy je w tym zbiorze, uzupełnione osobistymi refleksjami Profesora F. Tomczaka, dotyczącymi Jego drogi życiowej i zawodowej, bibliografią prac Jubilata i kilkoma dokumentami.

Prześledzenie drogi życiowej i najważniejszych osiągnięć naukowych Profesora F. Tomczaka to pasjonująca lektura, ale i pouczająca lekcja. Dodam: lekcja, która może także napawać optymizmem, mobilizować i inspirować – zarówno młodszych, jak i starszych.

Prof. dr hab. Jerzy Wilkin

PROF. DR HAB. FRANCISZEK TOMCZAK
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej – PIB
Warszawa

REFLEKSJE DOTYCZĄCE ROZWOJU NAUKOWEGO I ŻYCIA PRACOWNIKA NAUKI

Motto:

*„Czasem mam wrażenie, że uniwersytety rosną
jeszcze szybciej niż wszechświat, a każdy
profesor musi przynajmniej raz na dwa lata
wydać nową książkę i w każdej książce
musi być jakaś nowa teoria”.*

Stanisław Lem

Na podstawie doświadczeń wnikających z całego 80-lecia Autora oraz aktywnego życia i jego pracy można przedstawić rozwój naukowy i życie pracownika nauki. Jednocześnie ogromny jest zakres i miara zmian, jakie zachodziły w tym okresie w kraju: II wojna światowa, geograficzne przesunięcie państwa i zmiany granic, nowe doświadczenia i procesy przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych w całym ostatnim 80-leciu. Jednocześnie jest to pewien, nieco rozwinięty zarys myśli i doświadczeń życiowych Autora, ukształtowany na szczególnej drodze życiowej: od dzieciństwa, chłopskiego rodzinnego gospodarstwa rolnego i chłopskiej wsi, do pełnej drogi kształcenia akademickiego a następnie pracy nauczycielsko-akademickiej i naukowej.

Oznacza to, iż dysponuję obecnie doświadczeniem długiego, aktywnego życia i pracy, w miarę dobrym zdrowiu. Jednocześnie był to okres doświadczeń i procesów przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych, kształtujących Polskę i Europę w całym okresie ostatniego 80-lecia: okres wojny, okupacji, pierwszych lat odbudowy, następnie realizacja szczególnej próby modelu budowy nowego państwa ludowo-socjalistycznego, kolejnego procesu transformacyjnego od gospodarki planowej do gospodarki rynkowej, zaś w końcu akceptacja i wejście Polski do Unii Europejskiej, będącej w istocie nowym, oryginalnym planem rozwoju Europy, w tym Polski.

W ten sposób można obecnie rozumieć, interpretować i oceniać doświadczenia i korzyści długiego, aktywnego życia i pracy, tj. także długookresowych zmian w kraju, Europie i na świecie, doświadczeń osobistych i społecznych, narastanie procesów gospodarczych, ich kumulacji i realizacji planów życiowych, a także wpływu na rozwój kraju i nauki polskiej w ostatnich ośmiu dekadach historii Polski. Podkreślić przy tym należy szczególną sytuację mojego pokolenia dekady lat 1925-1935. Jest to bowiem ostatnie aktywne pokolenie pamiętające okres międzywojenny, II wojnę światową, okres powojenny i zachodzące wówczas przemiany i procesy rozwojowe, tj. odbudowę i integrację państwa w nowych granicach i nowym systemie społeczno-ekonomicznym, następnie upadek tego systemu i budowę obecnego etapu gospodarki rynkowo-kapitalistycznej oraz integracji europejskiej.

Jednocześnie, mimo ogromnych problemów historycznych i gospodarczych utrudnień, opóźnień i błędów, Polska Ludowa zapewniła w dramatycznym trudnym okresie powojennym, drogę i dynamiczną ewolucję od społeczeństwa chłopsko-rolniczego do rolniczo-przemysłowego i widocznego awansu od kraju biednego, o niskim i średnim poziomie rozwoju gospodarczego do realizacji szans rozwojowych, przyspieszonych i gwarantowanych obecnie przez członkostwo Polski w Unii Europejskiej i relatywnie szybkie dołączenie Polski do zamożniejszej grupy państw europejskich. Byłem jednym z tych milionów ludzi, których droga życiowa prowadziła od biednej wsi rolniczej w świat, co oznaczało szczególne szanse i awans powojennego pokolenia młodzieży chłopskiej i wiejskiej. Z tego punktu widzenia najbardziej charakterystycznym przykładem tej drogi były moje studia w Olsztynie, zapoczątkowane w roku akademickim 1951/1952. Szczególnie pamiętam z tego powojennego czasu, ponad 600-osobową społeczność studencką I roku Wydziału Rolnego Wyższej Szkoły Rolniczej w Olsztynie, zorganizowaną w dwa ciągi kształcenia na tym Wydziale, złożone z młodzieży tego szczególnego, powojennego okresu. Byliśmy, jak łatwo zrozumieć, najczęściej miernie przygotowani do studiów, a jednocześnie zainteresowani i zaangażowani studiami, nauką, awansem pracy i statusu, jaki zapewniał tak niezwykle wówczas biedny kraj i Uczelnia, temu pierwszemu powojennemu pokoleniu niezamożnej młodzieży chłopskiej i wiejskiej.

Moją szczególną drogę pracy i rozwoju życiowego oraz pracy naukowej zapoczątkowały i rozwinęły wyższe uczelnie w Olsztynie, tj. Wyższa Szkoła Rolnicza (obecnie Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), następnie w Warszawie: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego oraz Szkoła Główna Handlowa (uprzednio Szkoła Główna Planowania i Statystyki). Za najistotniejsze elementy tej drogi uważam aktywny udział i pozytywny wpływ środowiska naukowego: akademickie wykłady, ćwiczenia, seminaria, naukowe kontakty krajowe i zagraniczne, badania i upowszechnienie wiedzy oraz własną i grupową aktywność badawczą i pisarską, a także społeczną i środowiskową.

Wynikają z tego również różnorodne refleksje i doświadczenia 75 lat nauki i pracy (jeśli liczyć od 5 roku życia dziecka urodzonego w gospodarstwie rolnym), studiów rolniczych i ekonomiczno-rolniczych, a także wieloletniej pra-

cy naukowej i nauczycielskiej. Szczególne znaczenie na tej drodze życiowej miały doświadczenia wyniesione z Uczelni, książek i praktyki życiowej: przeczytałem tysiące książek, wysłuchałem dużą liczbę wykładów i przemówień, przeczytałem ogromną ilość artykułów w czasopismach i prasie krajowej oraz zagranicznej, uczestniczyłem w Polsce i wielu innych krajach w debatach, konferencjach, seminariach, konkursach i wypowiedziach w polskich i światowych środkach masowego przekazu. Jednocześnie pozostaję w ciągłej świadomości tego, co zapamiętałem i czego się nauczyłem. Oznacza to też, może refleksje nieco za późne, jak znaczne są zasoby akumulowanej wiedzy i jednocześnie świadomość, iż kończy się szansa jej wykorzystania.

Tym niemniej, w związku z obecną okazją zwracam się szczególnie do osób będących dziećmi i wnukami rodzin chłopskich i wiejskich, którzy w całym okresie powojennym wyszli wielką falą do szkół i fabryk, budowali państwo i jego gospodarkę, wyrwali Polskę z pierwotnego opóźnienia gospodarczego i głębokich zniszczeń w okresie II wojny światowej. Przepraszam najmocniej, ale nie mogę nie przypomnieć, iż wielu z nas należy do tych pokoleń, które odbudowało i utrzymało w tych trudnych warunkach powojenną Polskę, urodziło, wychowało i wykształciło 14-milionowy powojenny przyrost ludności, wypełniło demograficzną i intelektualną lukę wywołaną II wojną światową i jej konsekwencjami. Pokolenia te przeprowadziły najtrudniejszy okres odbudowy i industrializacji kraju, zapoczątkowały przemiany gospodarcze i demograficzne, które zapewniły przejście Polski od kraju słabo rozwiniętego do kraju średnio rozwiniętego, a obecnie z realną perspektywą i realnymi możliwościami przybliżenia do poziomu, stanu i rozwoju społeczno-gospodarczego zintegrowanych i najwyższej rozwiniętych państw Europy i świata.

Moje w miarę świadome 80-lecie i jego historię liczyć mogę od 5 roku życia, następnie nauki i studiów rolniczych oraz pracy nauczycielskiej i naukowej. Urodziłem się i wychowałem w niewielkim i fatalnie podzielonym na odległe od siebie działki uprawne, gospodarstwie rolnym na Ziemi Lubelskiej. Tam ukształtowała się cała moja życiowa świadomość w której ciągle pozostaję. Internatowy pobyt w Technikum Rolniczo-Chmielarskim w Krasnymstawie, a następnie pobyt na studiach rolniczych w Wyższej Szkole Rolniczej w Olsztynie i studiach magisterskich na Wydziale Ekonomiczno-Rolniczym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, umocniły i ostatecznie ukształtowały moją rolniczo-ekonomiczną świadomość i tożsamość. Jednocześnie podjęcie od 1957 r. pracy w Katedrze Ekonomiki Rolnictwa (Agrobiznesu) Szkoły Głównej Planowania i Statystyki (obecnie Szkoła Główna Handlowa) zapoczątkowało i ostatecznie zdecydowało o tej drodze życia i pracy. Podstawowe elementy tej drogi obejmowały aktywny udział, wpływ i szanse, jakie tworzyło środowisko naukowe tej Uczelni, tj. seminaria i dyskusje, środowisko akademickie (wykłady, ćwiczenia, seminaria, dyskusje formalne i nieformalne), kontakty krajowe i zagraniczne, badania i upowszechnienie wiedzy oraz inne elementy aktywności naukowej, społecznej i środowiskowej, a także aktywność naukowa i nauczycielska, powiązania z praktyką Katedry Ekonomiki Rolnictwa (Agrobiznesu). SGH tworzył w tych

dekadach rozwoju Uczelni ukształtowany i tu wychowany zespół aktywnych, kompetentnych, powiązanych ze środowiskiem uczelnianym oraz rolnictwem, ekonomiką rolnictwa i polityką rolną, profesorów i innych osób zatrudnionych w Uczelni, a także studentów i absolwentów, którzy nauczali, wychowywali i kształtowali nowe pokolenia ekonomistów rolnictwa i agrobiznesu. Środowisko to stanowiła niewielka, zintegrowana i aktywna grupa ludzi: Zygmunt Kozłowski, Anatol Brzoza, Henryk Skrobisz, Tadeusz Hunek, Augustyn Woś, Eugeniusz Gorzelak, Józef Zegar, Andrzej Kowalski, Sławomir Dyka, Stanisław Grabowski, Małgorzata Duczkowska, Marek Siniarski, Jan Rajtar, Sławomir Gburczyk, Monika Krawczykowska, niżej podpisany i inni.

Należę do pierwszego, wojennego i powojennego pokolenia chłopskiego, które bezpośrednio skorzystało z tego, iż było za młode na walkę partyzancką i front, a akurat w najlepszym wieku, by ruszyć ze wsi do szkół organizowanych, otwieranych i szczególnie rozbudowanych w początkowych latach powojennych. Jednocześnie jako pierwszy w historii mojej wsi rodzinnej i wsi sąsiednich uzyskałem szansę ukończenia pełnej szkoły podstawowej, szkoły średniej, studia inżynierskie, studia magisterskie, doktorskie i habilitację, uzyskałem wszystkie stopnie profesorskie i wybrany zostałem do Polskiej Akademii Nauk (członek korespondent, a następnie członek rzeczywisty PAN). W Szkole Głównej Handlowej oraz dwóch głównych rolniczo-ekonomicznych instytutach badawczych (Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy oraz Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN), byłem jednym z grupy wielu profesorów szkół wyższych, synów chłopskich, tj. największej grupy ludności Polski międzywojennej i powojennej, ostatniej generacji pamiętającej, czym była II wojna światowa, okupacja niemiecka i jej wyniki oraz czym było wyzwolenie w latach 1944-1945 (obecnie określane niekiedy w zdumiewającym języku nowej okupacji), dalej odbudowa, industrializacja kraju oraz jego rozwój i zmiany w całym okresie powojennym, do chwili obecnej i kolejnych dekad, miejmy pewność, rozwoju w bliższej i dalszej przyszłości w nowej, zintegrowanej i powszechnie akceptowanej Europie.

Jedną ze szczególnych cech pierwszego powojennego okresu mojej generacji, była rzeczywista rewolucja w zakresie kształcenia i awansu młodzieży oraz ludności rolniczej i wiejskiej (w tym reforma rolna i zasiedlenie Ziem Odzyskanych i procesy uprzemysłowienia kraju). Przepraszam, ale jest to moja szczególna informacja i refleksja: mój Ojciec Władysław (rok urodzenia 1905) i czworo rodzeństwa, Matka Zofia (rok urodzenia 1914), także czworo rodzeństwa, żyli w czasie, gdy nie było szkół lub szkolnictwo podstawowe było ograniczone (spośród dziesięciorga dzieci generacji dziadków, tylko 1 osoba, moja Matka, doszła do klasy 7, ale ze względów rodzinnych jej nie ukończyła). Tymczasem przemiany ostatniego stulecia określiły drogę następnych pokoleń: najstarszy syn Władysława jest członkiem rzeczywistym Polskiej Akademii Nauk, a dwójka moich wnuków są absolwentami uniwersytetów zagranicznych (wnuczka Agata ukończyła studia na Uniwersytecie Saragossa w Hiszpanii, zaliczając w ramach programu Uniwersytetu 1 rok zajęć w Londynie i 1 rok zajęć

w USA, The University of California, Los Angeles, zaś wnuk ukończył właśnie studia I stopnia w jednej z uczelni w Londynie).

W latach swej nauki należałem w pierwszym okresie do związków harcerskich, a w następnym brałem aktywny udział w działalności istniejących wówczas związków młodzieży (Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”, Związek Młodzieży Polskiej i Związek Młodzieży Wiejskiej) oraz działalności partyjnej (PZPR). Zostałem ukształtowany, wychowany i oddany zasadom i ideom tych lat, rozumianych w sposób romantyczny i idealny. To zaś oznacza, iż moje życie i życie mojego pokolenia zostało przełamane zarówno w sensie historycznym, jak i merytorycznym przy końcu ubiegłego stulecia. Przełamanie to i jego akceptacja należały do najtrudniejszych problemów psychologicznych i naukowych tego oryginalnego pokolenia. Osobiście jestem szczególnie ujęty tym, iż nawet w najbardziej drastycznych przypadkach zachodzących przemian oraz ostrych i niekiedy bardzo trudnych dyskusji i działań żaden student mojego Wydziału, słuchacz czy czytelnik moich prac, na wiecach politycznych lub gorących dyskusjach (a byłem wówczas dziekanem Wydziału Ekonomiki Produkcji SGPiS), nigdy nie powiedział: Pana Uczelnia i Wydział, Pana podręczniki, książki, artykuły czy wykłady nic mnie nie nauczyły, czas swych studiów uważam za stracony lub byłem przez Pana i Uczelnię źle nauczany, źle wychowywany lub źle wprowadzony w życie w czasie studiów i po ukończeniu Uczelni.

Jako jeden z seniorów obecnego czasu i naszego rolniczo-ekonomicznego i dynamicznego środowiska, w tym szczególnie obecnym etapie drogi życiowej i naukowej, chcę także powiedzieć, iż Polska Akademia Nauk, szkoły wyższe i inne ośrodki naukowo-badawcze i upowszechniające, w codziennej aktywności starań o środki na rozwój badań, funkcjonują w niezbyt sprzyjających warunkach i możliwościach badawczych, jako uczelni, instytutów i ośrodków naukowo-badawczych. Występują tu różnorodne trudności w ilości i jakości badań, wydawane są publikacje w bardzo niskich nakładach, co oznacza, że w znacznej części nie mogą one wejść do obrotu naukowego, wyrażanego w seminariach, dyskusjach, recenzjach, polemikach naukowych itp., tj. nie spełniają w należyty sposób swej szczególnie ważnej roli informacyjnej, naukowej i wychowawczej.

Tym niemniej, młodym ludziom znajdującym się na pierwszych etapach życiowej rolniczo-wiejsko-żywnościowej drogi naukowej mówiliśmy i mówimy: wybraliście wspaniałą intelektualnie i psychologicznie drogę życiową, jednocześnie jest to droga trudna i wyboista, nie tylko dlatego, iż zajmujemy się rolnictwem, wyżywieniem, obszarami wiejskimi, zarówno obecnie, jak i w przyszłości, często światem biednym i związanym z najbardziej trudnymi ekonomicznie i społecznie problemami kraju i świata. Zadania i możliwości są tu ogromne, zaś pozytywne efekty, jak łatwo zauważyć, są mniej pewne.

Jednocześnie w naszej pracy mamy do czynienia z materią doświadczeń praktycznych (szeroko i różnorodnie rozumianych) oraz materią naszej wiedzy, głowy i myśli, a także badania pozwalające na tworzenie wiedzy, teorii, interpretacji oraz wskazań praktycznych. Rozwijane są nowe badania, nauczanie

i upowszechnianie wiedzy, udział w tworzeniu i rozwoju postępu naukowego w rolnictwie, gospodarce pozarolniczej i gospodarce żywnościowej. Nowe badania, nauczanie i upowszechnianie wiedzy, kultura i doświadczenia produkcyjne są naszą wielką szansą udziału w dynamicznym, pokojowym i zrównoważonym tworzeniu i rozwoju współczesnej Polski, Europy i świata.

W nawiązaniu do powyższego, zrozumiałe jest także, iż różne są drogi naszego rozwoju naukowego i różne problemy związane z tą drogą. Na kilka z nich chciałbym zwrócić uwagę naszego środowiska rolniczo-żywnościowego i uczelniano-naukowego.

Pierwszy problem dotyczy profesorów, szczególnie ludzi starszych i różnorodnie doświadczonych. Młody człowiek wybierający taką drogę życia ma szczęście, gdy trafi na profesora mądrego, twórczego, pomocnego, jako swego nauczyciela i doradcę. Czy współczesna grupa profesorska należycie spełnia taką rolę? Moja odpowiedź brzmi: niezbyt, jak to wynika z rezultatów badań i trudności upowszechnienia wiedzy, występujących trudności budżetowych czy też trudnej w realizacji szczególnej drogi rozwojowej i roli pracownika naukowego oraz jego wykształcenia: np. trudna akceptacja wykładu jak kazania, egzaminu jak spowiedzi; i nie jest to wina studentów. W całym systemie wyższego wykształcenia ciągle, jak się wydaje, nie możemy przejść od stanu dotychczasowego do realizacji podstawowej zasady studiów wyższych, iż to student, magistrant i doktorant ma słuchać i pytać profesora, a także uczyć się od profesorów i z ich wykładów, opublikowanych i upowszechnianych dzieł oraz nauczania i dysput naukowych. Oceniać także można, iż występuje ciągle głęboka erozja krytyki, zasad i oceny recenzji naukowych, mnożenie i stosowanie substytutów naukowych (np. działalność organizacyjna jako argument na rzecz awansów naukowych), w końcu nieodpowiedzialność lub szczególny liberalizm wielu opinii personalno-naukowych (pozytywne opinie awansowe pozbawione argumentacji i oceny naukowej, czy też akceptacja projektów badawczych i publikacji nie spełniających w należytym stopniu funkcji nauczycielskich i naukowych).

Drugi problem dotyczy tego, że droga naukowa każdego pracownika, który się na niej znajduje, tj. badania, nauczanie i wychowanie, upowszechnienie i zastosowanie wiedzy, jest unikalna, jedyna i własna. Ze swej strony mogę tylko powiedzieć, że moją drogę kształtowały takie fakty, jak akceptacja i radość ze swojej pracy, atmosfery dyskusji naukowych, myśli o tym, co się dzieje i będzie działo w rolnictwie, na wsi, w gospodarce żywnościowej w Polsce, Europie i na świecie. Miałem także szczęście, że mogłem swe marzenia zawodowe zrealizować nie tylko w kraju (w tym przebywać przez dłuższe okresy na wsi lubelskiej, mazowieckiej i innych rejonach Polski oraz miastach uniwersyteckich), ale także w wielu miejscach świata, szczególnie w ośrodkach uniwersyteckich, np. w Stanach Zjednoczonych, Libii, Japonii, Danii, Niemczech, Rosji, na Węgrzech, w Czechosłowacji, Wielkiej Brytanii, Syrii, Francji i kilkunastu innych krajach.

Przepraszam, iż mówię o sobie, ale chciałbym także podzielić się pewnymi doświadczeniami na omawianej drodze rozwoju społecznego i naukowego.

Od czasów dzieciństwa lubię czytać i pisać. Pisałem i piszę różne teksty: od podręczników i monografii z zakresu ekonomiki rolnictwa, spraw agrarnych i rozwoju wsi, do uwag o zajęciach akademickich i upowszechnianiu informacji oraz wiedzy ekonomiczno-rolniczej.

Lubiłem nauczanie, zajęcia akademickie, lubię ciągle dyskusje formalne i nieformalne, aczkolwiek ograniczone obecnie słabościami wieku. Podobnie jak wielu profesorów i pracowników rolnictwa, lubię swój niewielki kawałek ziemi rolniczej na wsi mazowieckiej, gdzie mogę pracować fizycznie, izolować się od otoczenia i bujać myślami bez żadnych zahamowań. Moje własne doświadczenia życiowe 80-lecia dotyczą także tego, iż mam ciągłą radość pracy, tworzenia i życia. Wynika to, jak myślę, z wielu wartości czasu dziecięcego i młodzieżowego oraz środowiska rolniczego i wiejskiego, w jakim się wychowałem, chłopskiej godności producenta żywności i pracy na roli, tradycji wiejskiej gościnności i uczciwości (np. mój Ojciec nigdy niczego na klucz nie zamykał), a obecnie także ciągła współpraca i zrozumienie rodziny, przyjaciół, współpracowników czy też dużej grupy ludzi z Polski i Świata, z którymi się w życiu spotkałem, przyjaźniłem i współpracowałem.

W ramach programów współpracy SGPiS (obecnie SGH) z krajami rozwijającymi się prowadzone były studia i kursy dyplomowe, magisterskie i doktorskie. W dłuższych okresach prowadziłem indywidualnie lub grupowo uczestników studiów dyplomowych i doktorskich z Libii, Egiptu, Iraku, Etiopii, Syrii lub innych krajów. Obecnie ze względu na niektóre zmiany społeczno-polityczne w wielu krajach rozwijających się i charakter tych zmian, nie mogę wymienić nazwisk osób i państw, z których pochodzili. Wielu z nich było i jest przyjaciółmi Uczelni i swych nauczycieli. Praca ta była jedną z najbardziej interesujących, przyjemnych i owocnych w całym systemie dydaktyczno-naukowym SGPiS (SGH).

Moja rocznica 80-lecia życia i nawiązanie do zakończenia uprzedniej pracy zawodowej w Szkole Głównej Handlowej i obecnej kontynuacji pracy w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowym Instytucie Badawczym, niezależnie od oficjalnych powiązań z grupą innych instytucji i organizacji (w tym np. Polskim Towarzystwem Ekonomicznym, Instytutem Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Spółdzielczym Instytutem Badawczym, Komitetami Naukowymi PAN itp.), pozwala na bliższe przedstawienie kilku myśli, uwag i refleksji, jakie formułowane są w polskim środowisku ekonomiczno-rolniczym w powiązaniu z doświadczeniami badań stanu i rozwoju współczesnego rolnictwa i wsi oraz stanem wiedzy o krajowym, europejskim i światowym, obecnym i przyszłym rozwoju rolnictwa, wsi i obszarów wiejskich.

Doświadczenia, jakie w życiu wynosimy i jakich się uczymy, tj. ekonomii i polityki agrarnej oraz gospodarki żywnościowej, dotyczą przede wszystkim zainteresowań rolniczo-wiejskich i wiedzy o współczesnym rolnictwie i gospodarce żywnościowej. Otrzymując w 2009 roku Złotą Plakietę Ministerstwa Rolnictwa USA i Ambasady USA za prace o rolnictwie światowym i amerykańskim, wskazywałem na ważne doświadczenia, jakie wynikają z zainteresowań

rolniczo-wiejskich i wiedzy o współczesnym rolnictwie świata, szczególnie rolnictwie obszarów o dużych szansach produkcyjnych i rozwojowych.

Po pierwsze – zwraca uwagę nasze krajowe, w pewnym zakresie opóźnienie w rozumieniu świata i kierunków jego rozwoju, zasad i sił dynamizmu innowacyjnego i konkurencyjności w rozwoju gospodarczym i społecznym oraz współpracy międzynarodowej, w tym dotyczącej także badań, nauki i nauczania. Wiąże się to z naszymi marzeniami i pracą, niezależnie od wieku, by aktywnie uczestniczyć w kształtowaniu miejsca i wizji Polski w zjednoczonej Europie, jako kraju wolnego, aktywnego, otwartego, tolerancyjnego, mądrego i wszechstronnie rozwijającego się.

Po drugie – Polska ekonomia agrarna, tj. nasze główne pole zainteresowań, znajduje się obecnie w stanie trudnej konfrontacji okresu dynamizacji zmian zachodzących w relatywnie opóźnionym, często biednym i tradycyjnym polskim rolnictwie rodzinnym, wobec zapoczątkowanych i zaawansowanych procesów rozwojowych oraz integracyjnych w ramach rozszerzonej Unii Europejskiej i globalizacji gospodarczej, w tym przyspieszonej globalizacji gospodarki rolniczo-żywnościowej. Dotyczy to także rosnącej roli i odpowiedzialności rządów głównych mocarstw światowych za obecny i przyszły rozwój wszystkich narodów i krajów świata.

Po trzecie – coraz wyraźniej dążymy do przyspieszenia zmian w nauce i praktyce rolniczej, tak aby w XXI wieku dobrze i zdrowo żyć i aby rewolucja rolniczo-żywnościowa wzmacniała trwale i zrównoważone relacje pomiędzy mądrością i prawami przyrody a wiedzą, potrzebami i inteligencją człowieka i jego przyszłością. Wielką i niezbędną misją i wymogów współczesnego świata jest rozwiązanie problemu niedożywienia i głodu w skali światowej. Szacowana na ok. 1 mld liczba ludności głodującej na świecie, wobec współczesnych możliwości technicznych i ekonomicznych produkcji żywności i zaopatrzenia ludzi w wodę pitną, jest po prostu haniebnym wyrazem politycznej, ekonomicznej, narodowej i państwowej nieodpowiedzialności, egoizmu, nieporadności i braku mądrości kształtowania nowej strategii i dynamiki rozwojowej współczesnego rolnictwa, gospodarki żywnościowej i rozwoju społeczno-gospodarczego świata, w tym rozwiązania szczególnie bolesnego światowego problemu głodu i niedożywienia. W szczególności, jeśli bierzemy pod uwagę np. coroczne światowe wydatki na zbrojenia i porównamy je z wydatkami na potrzeby wyżywieniowe, zdrowia, kształcenia, budowy mieszkań itp.

Po czwarte – ewolucja od tradycyjnej autonomii rolnictwa do systemu gospodarki żywnościowej i agrobiznesu ulega dynamicznemu przyspieszeniu, co powoduje, iż najwyższą cenę za te szczególne współczesne procesy rozwojowe płacą rolnicy i farmerzy, ci, którzy pracują i żyją z rolnictwa, uprawy ziemi i chowu zwierząt i są jednocześnie beneficjentami i ludźmi poszkodowanymi przez procesy koncentracji w systemie agrarnym. Jednocześnie systematycznie i na trwale eliminowane są z rolnictwa gospodarstwa i farmy najsłabsze, zwykle niezdolne do gospodarczej adaptacji do coraz bardziej nowoczesnych i trudniejszych warunków gospodarowania w dotychczasowym systemie agrarnym po-

szczególnej krajów i świata. Światowy system agrarny i produkcyjno-żywnościowy przechodzi różne procesy rozwojowe i przystosowawcze, bardzo trudne do akceptacji i efektywnego wykorzystania szans i możliwości wynikających z przemian strukturalnych w rolnictwie, kształtowania się globalnej gospodarki rolniczo-żywnościowej i światowych problemów demograficznych, a także postępujących procesów destrukcji rolnictwa tradycyjnego oraz tragicznego, niezrównoważonego podziału świata i jego zasobów, w tym zasobów rolniczych i żywnościowych, pomiędzy wszystkich mieszkańców świata. Współczesny, podzielony i zróżnicowany świat, szczególnie duża grupa krajów słabo rozwiniętych, zróżnicowanie polityczne i narodowe poszczególnych krajów, bezradność światowych organizacji i światowych mocarstw rolniczo-żywnościowych, kształtują niezbyt optymistyczny obraz szans i rozwoju rolniczo-żywnościowego i gospodarczego świata, jako całości geograficznej, ekonomiczno-gospodarczej, pokojowej i współpracującej w skali globalnej. Sądzić należy, że wszyscy zapewne rozumiemy współczesne wołania rolników świata o docenienie, dobre zorganizowanie i właściwe uhonorowanie trudu rolniczego, na jakie zasługują żywicieli ludzi. Jest to jeden ze wspólnych problemów zarówno państw najbogatszych, jak i krajów na średnim poziomie rozwoju, np. Polski, i wielkiej grupy państw biednych, znajdujących się na najniższych światowych szczeblach rozwoju gospodarczego i społecznego.

Po piąte – żyjemy i funkcjonujemy w okresie przyspieszonych, często drastycznych krajowych i światowych przemian agrarnych. Wśród nich najbardziej optymistyczny staje się udział Polski w realizacji wielkiego projektu europejskiego, to jest Unii Europejskiej, w tym realizacji Wspólnej Polityki Rolnej i Europejskiego Modelu Rolnictwa. WPR i polityka rozwojowa obszarów wiejskich kształtują nowe miejsce i nową rolę doświadczeń i wiedzy, nauki i badań naukowych oraz rozwoju gospodarki żywnościowej i wiejskiej. Rolnictwo i gospodarka żywnościowa, badania, polityka rozwojowa, dynamizacja ekologiczna każdego kraju, staje się drogą realizacji idei wyzwolenia każdego mieszkańca świata od głodu, niedożywienia, niedorozwoju i nierówności, tj. głównych zjawisk hamujących obecne procesy wychowania i wykształcenia, zdrowia i dobrego środowiska, postępu technicznego i społecznego, wolności myśli oraz demokratycznego i pokojowego postępowania społeczeństw ludzkich.

Po szóste – należy jednocześnie podkreślić i nawiązać do innej strony wymienionych problemów: dotyczą one istoty i zakresu polityki agrarnej, a także sposobów i narzędzi jej realizacji. Polska polityka agrarna i jej zarówno polityczne, jak i społeczne rozwiązania oraz bezpośredni związek z ekonomią ogólną, stwarzają szczególne problemy i napięcia np. pomiędzy interesami i potrzebami gospodarczymi (systemami własności, techniki i skali produkcji, relacjami cenowymi i dochodowymi) a strukturą rolniczej gospodarki rodzinnej, czy też potrzebami gospodarczymi i społecznymi każdego kraju. Obecne doświadczenia i zainteresowania agrarnego środowiska naukowego akcentują problemy, mechanizmy i rezultaty przejścia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej i jej wyraźnej akceptacji ekonomicznej, zaś mniejsze akcep-

tacji społecznej (np. drastyczny problem bezrobocia czy też dezindustrializacji). Oznacza to potrzebę zrozumienia różnorodnych nowych uwarunkowań rozwoju rolnictwa oraz analizy i interpretacji przez środowiska polityczne i naukowe, mechanizmów społecznych i ekonomicznych światowej ewolucji i zmian rozwoju gospodarczego, regulacji systemów rynkowych, zapewniających rozwój rolniczo-agrarny i potrzebę produkcji żywności i surowców dla całej globalnej gospodarki światowej.

Polskie środowisko ekonomiczno-rolnicze, jako część zintegrowanego systemu gospodarki żywnościowej i związana z tym polityka rolna, szczególnie produkcyjna, a także rynek żywnościowy, charakteryzuje przejście punktu ciężkości i zasad polityki rolnej, od rolnika (farmera) w kierunku przetwórstwa rolniczego i systemu kompleksowego agrobiznesu (gospodarki żywnościowej). Wraz z wejściem do Unii Europejskiej zapoczątkowany został także intensywny proces integracji rolnictwa polskiego z grupą najwyżej rozwiniętych państw i światowych rynków rolniczych. Ewolucja ta włączona w system zmian globalizacyjnych przyspiesza lub tworzy nowe szanse dla procesów rozwoju w całej gospodarce i w całym rolnictwie. Wraz z tym zmienia się także ekonomiczna rola rolnictwa, co znajduje wyraz w stałej tendencji zmniejszania się jego udziału w produkcji i strukturze wytwarzania PKB. Powoduje to ogólną redukcję i zmniejszenie roli rolnictwa i roli gospodarstw jako producentów rolnych i grupy zawodowej, zaś zwiększenie roli systemu gospodarki żywnościowej, czy też zorganizowanego agrobiznesu krajowego i międzynarodowego.

Wobec coraz bardziej intensywnych i kompleksowych w skali światowej, procesów rozwojowych wynika, iż podobnie jak dotyczyło to uprzednio krajów wyżej rozwiniętych, czeka nasz kraj:

- ciągły proces wypadania (redukcji) gospodarstw i zmian strukturalnych w rolnictwie (procesy koncentracji), co jest zarówno przyczyną, jak i konsekwencją potrzeby zmian struktury i poziomu zatrudnienia w rolnictwie, tj. permanentny proces zmniejszenia zatrudnienia rolniczego i wynikających z tego zmian relacji czynników produkcyjnych, np. zwiększenia wyposażenia technicznego;
- ciągły wzrost produkcji rolniczej (lub możliwości produkcyjnych) i wynikający z tego ewentualny względny lub bezwzględny spadek cen produktów rolniczych;
- stałe występowanie problemu dochodowego w dwu aspektach: dochodu rolniczego i dochodu rodziny rolniczej, co staje się podstawowym czynnikiem presji na odejście od pracy w rolnictwie, a także likwidacji mniej wydajnych i efektywnych gospodarstw rolnych;
- brak jakichkolwiek granic tych procesów, gdyż są one ciągłą i stałą ewolucją występującą w rolnictwie na każdym etapie rozwoju i zależą od ogólnych tendencji wzrostu i zmian gospodarki narodowej każdego kraju, zrozumienie zaś tego mechanizmu ma ogromne znaczenie praktyczne i teoretyczne dla rolnictwa i gospodarki żywnościowej całego świata.

Jednocześnie historyczne doświadczenia światowe i ewolucja rolniczej gospodarki rodzinnej i uwarunkowań jej rozwoju pozwalają na wyodrębnienie

kilka szczególnych zjawisk, które mogą mieć ważne znaczenie dla obecnego i przyszłego rozwoju rolnictwa polskiego. Są one naukowo powiązane z doświadczeniami, które sformułować można w odniesieniu do początków XXI wieku. Dotyczy to:

- współzależności rozwoju rolnictwa z rozwojem gospodarczym i wszystkimi czynnikami oraz ograniczeniami tego rozwoju;
- najbardziej trwałych zmian techniczno-organizacyjnych i strukturalnych w rolnictwie, w tym szczególnie, coraz szybszy, proces koncentracyjny gospodarki rolniczo-żywnościowej na wyższych poziomach rozwoju gospodarczego;
- trudności i kontrowersji dotyczących rynku żywnościowego, ekonomii produkcji, procesów transformacyjnych i integracyjnych w rolnictwie;
- kształtowania się kolejnych uwarunkowań rozwoju rolnictwa i związanych z industrializacją, gospodarką usługową, informacyjną i wiedzą;
- kształtowania się nowych uwarunkowań gospodarki rolnej i żywnościowej wynikających z handlu i współpracy międzynarodowej oraz integracji regionalnej, np. UE;
- braku jednolitego modelu i rozwiązań, które mogą być uznane za trwałe i pewne, przy zachowaniu ciągłych i różnorodnych ocen i interpretacji kryzysu agrarnego, interwencjonizmu, gospodarki rodzinnej, uwarunkowań rozwojowych rolnictwa itp.

Analiza doświadczeń światowych, tj. praktycznie przeszłości, tego, co było, jest niezbędne w procesach akumulacji wiedzy i doświadczeń dla poszukiwania nowych sposobów efektywnego działania z punktu widzenia przyszłości, a nie powrotu do przeszłości gospodarki rolniczo-żywnościowej. Jednocześnie analiza obecnego stanu ogólnego rozwoju gospodarczego umożliwia nie tylko konfrontację pomiędzy poszczególnymi krajami a światem, ale także jest źródłem wiedzy o przyszłości (np. w powiązaniu z poziomem PKB) i definiowaniu celów rolniczo-żywnościowych jakie możemy określić i do jakich dążymy.

Pozwala to także na zdefiniowanie i określenie drogi rozwoju i stanu rolnictwa w przyszłości: europejskiej i światowej, zaś uwarunkowania rozwojowe coraz mocniej określają drogę i krajowe możliwości rozwojowe polskiego rolnictwa dotyczące:

- efektów kontynuowanego rozwoju gospodarczego, postępu technicznego, nauki, badań i szkolnictwa wyższego;
- innych efektów ekonomicznych: wydajności, dochodów, racjonalizacji zasad gospodarowania itp.;
- sił konwergencyjnych ujednociających procesy rozwojowe rolnictwa światowego i jego konsekwencje.

Omawiane doświadczenia światowe, ich upowszechnienie, zrozumienie i akceptacja przez rolników i politykę agrarną krajową i międzynarodową są ważnym elementem zrozumienia światowego problemu rolniczo-żywnościowego, niezwykle istotnego obecnie i na bliższą i dalszą przyszłość. Środowiska ekonomiczno-rolnicze Polski i świata coraz szerzej analizują problemy rolnictwa, wsi i wyżywienia na szlaku od przeszłości ku przyszłości w relacjach wieś –

rolnictwo – nauka – człowiek. Dotyczy to w szczególności refleksji określających nasze opóźnienia w analizie i zrozumieniu świata oraz kierunków jego rozwoju, czynników ograniczających dynamizm innowacyjny i konkurencyjny, uwarunkowań rozwojowych polskiej ekonomii agrarnej, zachodzącej rewolucji rolniczo-żywnościowej w świecie, rosnącej roli sił integracyjnych i globalizacyjnych, a także naszego życia w okresie przyspieszenia, często dramatycznych, krajowych i światowych przemian rolniczo-żywnościowych.

Współczesne pokolenia rolnicze były kształtowane i wykształcone w okresie Polski Ludowej. Ludzie urodzeni w końcu lat 20. i początkach lat 30. ub. wieku są pokoleniem pamiętającym ostatnie lata 20-lecia międzywojennego, wojnę od początku do końca, okupację niemiecką i eksterminację ludności żydowskiej, przemiany społeczne, polityczne i gospodarcze pierwszych lat Polski Ludowej. To był czas mojego startu, mojej szkoły i przyszłości, podobnie jak całego pokolenia tego okresu. Dzieci chłopskie ruszyły wówczas do szkół i pracy poza rolnictwem, zapewniając awans wsi w całym okresie drugiej połowy XX wieku. Jednocześnie droga życiowa tego pokolenia związana była i jest w dużym zakresie z obszarami wiejskimi, rolnictwem i wyżywieniem. Rolnictwo, żywność, środowisko wiejskie, woda i powietrze, spełniają szczególne funkcje wobec ludzi i świata. Funkcje te są i będą ciągle trwałe, decydujące o przyszłości nas ludzi i świata, naszym zdrowiu oraz rozwoju fizycznym, społecznym i moralnym.

U progu II dekady XXI wieku zdefiniować można kilka ważnych współczesnych problemów światowych, jak też problemów przewidywanych w bliższej lub dalszej przyszłości. Wymieniamy tu co najmniej następujące problemy i zadania:

- rozwiązanie problemu niedożywienia i występującego głodu na wielu obszarach świata,
- realne zapewnienie powszechnej oświaty możliwie na najwyższym poziomie,
- pilna potrzeba powszechnej akceptacji wspólnego języka światowego, tj. języka angielskiego,
- możliwie pilne zapewnienie opieki zdrowotnej w możliwie powszechnej skali,
- rozwiązanie światowego problemu mieszkaniowego,
- utrwalenie zasady powszechnej wolności i prawa do pracy i miejsca zamieszkania każdego człowieka,
- potrzeba ograniczenia lub eliminacji konfliktów lokalnych, wojen itp.

Zasady te oznaczają szczególną wizję przyszłości świata: jest to wizja świata rozwijającego się, zrównoważonego, oszczędzającego zasoby i energię, unikającego wojen, prześladowań narodowych, klasowych, religijnych, rasowych, politycznych itp. Powstaje pytanie: czy dążenie do realizacji tych zadań w XXI wieku jest jedynie światem utopii i czy społeczność świata jest na tyle mądra i rozsądna, aby zrealizować taką wizję? Jest to chyba najbardziej drastyczne pytanie wobec codziennej rzeczywistości i problemów, z jakimi ludzkość ma ciągle do czynienia w skali globalnej.

Z kolei chyba najistotniejszym problemem obecnego czasu jest wyraźny podział świata na kraje (narody) biedne i bogate. Asymetria ta, ilustrująca dualny

obraz gospodarczych procesów rozwojowych, wyraża się w tym, że wolny handel nie obejmuje dotąd powszechnie rolnictwa, ograniczona jest jego towarowość, występuje pogorszenie warunków rynku rolnego w miarę przechodzenia od krajów bogatych do biednych. Najnowsze kompetentne i szczegółowe dane, wynikające z szacunków FAO, określają liczbę osób niedożywionych (głodujących), wskaźnik ten systematycznie wzrasta i wynosi (szacunek z 2009 r.) nieco ponad 1 miliard osób, w tym w Azji ponad 640 mln osób i Afryce 265 mln osób. W latach 1995-2009 liczba głodujących ludzi wzrosła o ok. 150 mln osób. To jest zakres problemu żywnościowego współczesnego świata. FAO ocenia także, iż aby zapewnić wyżywienie rosnącej liczbie ludności w 2050 roku, produkcja roślinna i zwierzęca w krajach rozwijających się powinna być niemal podwojona. Do realizacji tego celu należałoby zainwestować w rolnictwie ok. 65 mld euro rocznie.

Mówiąc bez ogródek, fakt występowania wielu obszarów biedy i głodu żywnościowego na świecie, brak zrozumienia i realnej pomocy rozwojowej dla wielu milionów ludzi żyjących w krajach biednych i nierozwiniętych, bezrolnych i umierających z głodu, jest haniebnym zjawiskiem nie dającym się niczym obecnie usprawiedliwić. Przeznaczanie ogromnych środków finansowych na zbrojenia, współczesne wojny i podboje jest po prostu hańbą i wyraźnym brakiem mądrości i rozsądku współczesnych mieszkańców ziemi i ich liderów państwowych, politycznych, naukowych, religijnych, społecznych itp.

Uwagi niniejsze określone są jako refleksje dotyczące życia, oczekiwań, realizacji programów i nadziei związanych z przyszłością. Obejmują one także ustalenia i rozwiązania nawiązujące do treści i interpretacji przeniesionych z publikacji i analiz z ostatnich dekad (zob. wykaz publikacji). W tych zjawiskach wyraża się rola rolnictwa i wyżywienia, a tym samym zdrowia oraz zrównoważonego rozwoju osobowego i społecznego każdego człowieka i zachowania zrównoważonego środowiska życia i pracy, jeśli nie wszystkich, to możliwie największej liczby mieszkańców świata.

W tym tkwi także ważna idea określająca rolę i globalne znaczenie rolnictwa oraz wyżywienia dla całej społeczności ludzkiej. Powiązane jest to ze zmianami i siłami kształtującymi potrzeby żywnościowe i możliwości ich zaspokojenia. Przy okazji podkreślić należy szczególne wymagania i współzależności, jakie dotyczą konsumentów żywności, tj. podaży produktów rolnych i ich przetworów oraz powiązanego z tym kierunku zmian i ewolucji całego współczesnego systemu rolnictwa i gospodarki żywnościowej.

Dla każdego człowieka istotne są pytania związane z przyszłością świata, w tym szczególnie ekonomią gospodarowania światowymi zasobami w konfrontacji z potrzebami wyżywieniowymi w przyszłości. Obecnie dotyczy to takich pytań, jak: co zrobić z występującym na świecie głodem i niedożywieniem, a także różnych wojen, problemów narodowych, rasowych, politycznych, różnic ekonomicznych, zdrowia, normalnych głupot ludzkich, przestępstw społecznych, politycznych, kryminalnych itp.

Nasze zadania, tj. obowiązki polskiego i światowego rolnictwa, dotyczą przede wszystkim światowego problemu żywnościowego obecnie i w przyszłości. To określa także rolę ekonomistów rolnictwa, wyżywienia, zasobów, przyszłości itp. Nasze zaś zadanie ekonomiczno-rolnicze definiuje przede wszystkim światowy problem żywnościowy obecnie i w przyszłości. Znaczna grupa polskich ekonomistów rolnictwa i gospodarki żywnościowej należy do pokoleń kształconych w okresie systemu gospodarki planowej, oddanych zasadom i ideom tych lat, rozumianych, przynajmniej w części obecnego starszego pokolenia, w sposób romantyczny i niezbyt realny. To zaś oznacza, iż życie pokoleń powojennych zostało zmienione na przełomie lat 80. i 90. ub. stulecia. Zmiany te i wnikająca z tego adaptacja i akceptacja historycznych potrzeb i szans rozwojowych, należała i należy do najtrudniejszych problemów społecznych i psychologicznych tych pokoleń. Dramat takiego przełamania życiorysów, nowe zasady i nowe oceny, transformacja systemowa i w końcu proces integracji europejskiej, stały się wielkim przyspieszeniem edukacji obecnych pokoleń. Warto zauważyć, że młode pokolenie ekonomistów rolnych, a praktycznie rolniczo-wyżywieniowych, które nie musiało przeżywać omawianego załamania życiorysów naukowych i społecznych, znajduje się obecnie w znacznie korzystniejszym środowisku i warunkach realizacji celów i potrzeb życiowych. W miarę dynamiczny jest postęp ekonomiczny, kulturalny i społeczny Polski w ostatnich dekadach, łącznie z członkostwem Polski w UE oraz rozbudowa całej gospodarki narodowej, w tym rolnictwa i gospodarki żywnościowej. Dotyczy to także szans rozwojowych gospodarki rolniczo-żywnościowej w skali każdego kraju, grup krajów lub całego świata.

W światowej literaturze rolniczo-ekonomicznej coraz mocniej wyraźna jest tendencja ewolucji od analiz i ocen ekonomiki gałęziowej, np. przemysłu, rolnictwa, usług itp., do ogólnej ekonomii (zasad) gospodarowania, wzrostu i rozwoju gospodarczego i społecznego, a także międzynarodowej i światowej współpracy. W gospodarce rolniczo-żywnościowej w miarę ogólnych przemian społeczno-gospodarczych, działają identyczne, jak w całej gospodarce, mechanizmy rozwojowe, tj. coraz mniejszy zakres analiz i interpretacji branżowych na rzecz ujęć funkcjonalnych, strukturalnych i ogólnoekonomicznych. W ten sposób ujęcia i interpretacje branżowe, w tym rolnicze, w coraz szerszym zakresie, stają się integralną częścią ogólnej strategii i zasad rozwoju gospodarczego (określanego częściej jako przemysł żywnościowy, w tym rolnictwo).

W nawiązaniu do powyższego, zdefiniować można kilka dodatkowych myśli i refleksji wynikających z doświadczeń życiowych rolniczych i ekonomicznych, kształtowanych w polskim środowisku ekonomiczno-rolniczym.

Pierwsza określa, że jesteśmy opóźnieni w rozumieniu świata, kierunków jego rozwoju, zasad i sił realizacyjnych. Przez to też ograniczony jest nasz dynamizm innowacyjny i konkurencyjny w zakresie nowoczesnej wytwórczości materialnej i usługowej, dynamizm i efektywność nakładów i kosztów, kształtowania zasad i dynamiki rozwoju gospodarczego oraz społecznego. Dotyczy to także naszych dążeń i pracy, by aktywnie kształtować miejsce i wizję Polski

w Europie, jako kraju wolnego, otwartego, tolerancyjnego i mądrego. Odnosi się to również do wsi i rolnictwa, stanu i dynamiki rozwoju obszarów wiejskich, równowagi gospodarczej i społecznej oraz efektywnej realizacji wielkiego i nowatorskiego projektu kreacji Wspólnot Europejskich, Wspólnej Polityki Rolnej, Europejskiego Modelu Rolnictwa i Europejskiego Modelu Gospodarczego.

Druga wskazuje, iż polska ekonomia agrarna znajduje się obecnie na etapie najbardziej trudnej i bolesnej konfrontacji okresu dynamizacji zachodzących zmian w relatywnie biednym i tradycyjnym polskim rolnictwie rodzinnym, wobec zapoczątkowanych i zaawansowanych europejskich i światowych procesów społeczno-gospodarczych i dynamizacji zmian rozwojowych, integracji i globalizacji gospodarczej.

Trzecia zaś akcentuje, iż marzy się nam druga rewolucja w nauce i praktyce rolnej, będąca wynikiem rozwoju coraz bardziej licznych dziedzin nauki, aby w XXI wieku dobrze i zdrowo jeść i żyć, a nowa rewolucja rolniczo-żywnościowa ma oznaczać wzmocnienie trwałych i zrównoważonych relacji pomiędzy mądrością i prawami przyrody a wiedzą, potrzebami, inteligencją i przedsiębiorczością człowieka. Rolnicy, ludzie ziemi, gospodarze i przedsiębiorcy agrarni i gospodarki żywnościowej rozumieją coraz mocniejsze tempo i potrzebę przemian agrarnych, żywnościowych i handlowych świata, a także mają coraz szerszą wiedzę nie tylko o obecnym czasie funkcjonowania i rozwoju rolnictwa oraz gospodarki żywnościowej, ale także o jego przyszłości, zasobach rozwoju i rozwiązywaniu, tak szczególnych problemów rolniczo-żywnościowych kraju, Europy i świata.

W tym miejscu wykorzystujemy także okazję, aby przekazać kilka uwag młodym ludziom znajdującym się na pierwszych etapach naukowej drogi rozwojowej. Do nich mówiliśmy i mówimy: wybraliście wspaniałą intelektualnie i psychologicznie drogę życiową, jednocześnie jest to droga trudna i wyboista, nie tylko dlatego, że jesteście relatywnie biednym, niezbyt dobrze zorganizowanym krajem, ale też dlatego, iż zajmujemy się rolnictwem, wyżywieniem, obszarami wiejskimi, zarówno obecnie, jak i w przyszłości, najbardziej trudnymi ekonomicznie i społecznie problemami kraju i świata. Zadania i możliwości są tu ogromne, zaś pozytywne efekty ciągle niepewne nie tylko w Polsce, ale i na całym świecie.

Należy wyraźnie podkreślić, iż praca naukowa ma szczególny charakter. W pracy tej nieznośne są przejawy nietolerancji, pychy, akceptacji różnorodnych dogmatów, presji psychologicznej dotyczących poglądów, zachowań itp. Środowisko naukowe ekonomiczne i ekonomiczno-rolnicze ze swej natury tworzy, rozwija i utrzymuje się z pracy i działalności powiązanych z wiedzą, nauczaniem, upowszechnianiem wiedzy. Możliwie jest efektywne zwiększenie jej roli w produkcji, ekonomii agrarnej i rolniczo-żywnościowej. Wiedza zaś jest szczególnym dobrem publicznym, wartością ważną i niezbędną dla obecnego i przyszłego rozwoju oraz stanu zaspokojenia potrzeb żywnościowych świata i światowej równowagi klimatyczno-przyrodniczej.

W nawiązaniu do doświadczeń polskiego środowiska ekonomiczno-rolniczego i problemów, jakimi się ono zajmuje, zgodnie z charakterem praw rozwojowych rolnictwa i gospodarki żywnościowej, a także rozwiązywania problemów najistotniejszych dla polskiego środowiska rolniczo-ekonomicznego, przedstawiamy kilka kolejnych związanych z tym uwag. Na przykład dotyczy to współczesnych procesów przyspieszających przemiany rozwojowe, strukturalne czy też integracyjne w rolnictwie i całej gospodarce regionalnej lub światowej. Ze względu na rolę i znaczenie gospodarki rolniczo-żywnościowej w obecnej i dalszej przyszłości, szczególnie w powiązaniu z pierwszymi doświadczeniami wymienionych regionalnych i światowych procesów integracyjnych, współpracy i porozumień światowych, w tym procesów obniżenia zagrożeń polityczno-militarnych. Spodziewać się obecnie należy, jak już podkreślano, nowego podejścia i zrozumienia pilnej potrzeby rozwiązania światowego problemu wyżywienia, zaopatrzenia w wodę, kształcenia, ochrony zdrowia, budownictwa mieszkaniowego, rozwoju gospodarczego i społecznego, współpracy światowej itp.

Przewidzieć także można przyspieszenie nowego rozumienia kształtowania relacji zachodzących pomiędzy rolnictwem i gospodarką żywnościową obecnie oraz w przyszłości, a także procesami ewolucji i radykalnych globalnych zmian rolnictwa, w tym rolnictwa polskiego, co najmniej w perspektywie 2050 r. Oznacza to szczególną potrzebę określenia czynników rozwoju i wzrostu polskiego i europejskiego rolnictwa w warunkach przyspieszenia procesów integracyjnych i globalizacyjnych oraz kształtowania się podstawowych czynników ewolucji i zmian rolnictwa krajowego, europejskiego i światowego, a także konsekwencji tych zmian dla kształtowania procesów wzrostu i przebudowy strukturalno-produkcyjnej rolnictwa polskiego.

Podobnie krajowa ekonomia i polityka agrarna koncentrują się głównie na analizie stanów historycznych i aktualnych sił rozwojowych rolnictwa o ograniczonej możliwości realnego wpływu (poza interpretacją) na zachodzące lub proponowane zmiany. Praktyczne znaczenie określenia i rozumienia procesów ekonomiczno-produkcyjnych rolnictwa i gospodarki żywnościowej w perspektywie (przyszłości) co najmniej kilkunastu lub kilkudziesięciu lat jest istotnym warunkiem wyboru i realizacji strategii rozwojowej wsi i rolnictwa polskiego. Dotyczy to w szczególności podstawowych tendencji rozwojowych rolnictwa polskiego na tle rolnictwa europejskiego i światowego w bliższej i dalszej perspektywie, a także zasad, uwarunkowań, kierunków i mechanizmów rozwoju rolnictwa w I połowie XXI wieku, zróżnicowanych modeli rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej oraz zasad i rozwiązań integracyjnych, a także umiędzynarodowienia polityki rolnej i żywnościowej. Oznacza to potrzebę odwrócenia naszych głównych zainteresowań od rozważań oceny i interpretacji przeszłości, ku kształtowaniu nowej, mądrej i funkcjonalnej przyszłości gospodarki rolniczo-żywnościowej, co jest, jak można ocenić, podstawowym obowiązkiem całego polskiego obecnego środowiska ekonomiczno-rolniczego.

Rolnictwo, produkcja rolnicza, jest i będzie wyjściowym, surowcowym ogniwem systemu żywnościowego świata. Tymczasem stan obecnego i przy-

szłego systemu żywnościowego, jego zróżnicowania i niedostatki, są najbardziej dramatycznym dowodem (obok rewolucji i wojen) naszego niedorozwoju jako gospodarza ziemi. Myślę, że należy z dużą rozwagą i nadzieją patrzeć na nowe procesy integracji i globalizacji, które mają zapewnić taki rozwój rolnictwa i agrobiznesu (gospodarki żywnościowej) świata, aby trwale rozwiązany został światowy problem wyżywienia i głodu. Współczesna myśl ekonomiczna, społeczna, prace i dzieła obecnych pokoleń mają zapewniać zmniejszenie dysparytetów rozwojowych i żywnościowych świata. Współczesna droga rozwiązania problemu żywnościowego współczesnego świata realizowania jest przez rozszerzenie i wzmocnienie badań, ich upowszechnienie, politykę gospodarczą i rozwojową, dynamizację ekonomiczną świata, zaś idea wyzwolenia człowieka, każdego mieszkańca świata od hańby głodu, niedożywienia, niedorozwoju i nierówności wynikających z trudności rozwoju rolnictwa, agrobiznesu i gospodarki żywnościowej, powinny być główną myślą milionów ludzi zaangażowanych w gospodarce rolniczo-żywnościowej, szczególnie w rolnictwie.

Procesy te oznaczają także dążenie gospodarki rolniczo-żywnościowej do optymalnego wykorzystania, ale też zachowania jego zasobów oraz likwidowania największych plag ludzkości: nędzy, głodu, nietolerancyjnej ciemnoty, wojen, niszczenia środowiska i wzajemnego prześladowania i tępienia ludzi, często ze względów rolniczych i żywnościowych. Pozytywne strony współczesnych procesów rozwojowych, w tym światowe procesy integracji i globalizacji, wpływają poprzez rozwój rolnictwa na tendencję zmniejszenia, a z czasem likwidację niedożywienia i głodu, tj. niedoborów fizycznych lub ekonomicznych żywności. Będzie to ważny rezultat obecnego etapu rozwoju gospodarczego i społecznego, w co możemy wierzyć, a także wyraz mądrości współczesnego świata. To jest zarówno optymistyczna, a jednocześnie smutna konkluzja odnosząca się do obecnego czasu początku XXI wieku i przyszłości.

Z doświadczeń wielu pokoleń zespołów profesorskich z uniwersytetów i szkół wyższych oraz dzięki tym doświadczeniom, jakie kiedyś prezentowali młodemu wówczas pokoleniu ówczesni profesorowie, a wśród nich wybitni i mądrzy nauczyciele naszego środowiska, wynika, iż długi i aktywny okres życia i pracy daje każdemu z nas świadomość jak ogromna jest dynamika i zakres zachodzących przemian gospodarczych i społecznych, akumulacja doświadczeń i wiedzy oraz jak duże i szybkie jest narastanie tych procesów zmieniających szanse rozwoju intelektualnego i efektywnego wykorzystania czasu, jaki współcześnie przeżywamy. W tym rozwoju przechodzimy obecnie do nowych etapów, nowych warunkowań, rozumienia i realizacji trudnych zadań i celów w skali krajowej, europejskiej i światowej, ważnych dla nowych pokoleń, które, w co wierzymy, nigdy nie będą zmuszone do doświadczeń i traumy życiowej, jaką przeszły uprzednie pokolenia, włącznie z tym, którego jestem reprezentantem.

Życiowa droga autora niniejszych refleksji dotyczących rozwoju naukowego i życia pracownika nauki w zakresie uprawianej dyscypliny naukowej oznacza jednolitą drogę od pierwszych lat nauki i doświadczeń życiowych, następnie kilku etapów studiów, długoletniej pracy dydaktycznej, autorskiej i badawczej doty-

czącej rolnictwa polskiego i światowego. Z tego wynika także konkluzja (podsumowanie) tej drogi, iż jesteśmy opóźnieni w rozumieniu świata, jego kierunkach rozwoju, zasadach i siłach rozwojowych wspólnych dla wszystkich obszarów świata. Zdumiewająca jest przy tym raczej słaba aktywność innowacyjna, konkurencyjna, kształcenia i nowoczesnych praktyk, dynamizmu i aktywności osobistej w zakresie kształtowania, doświadczeń, praktyki, rozwoju gospodarczego, społecznego, współpracy i zrozumienia krajowego, światowego itp.

Współczesny integralny charakter wsi i rolnictwa wynika z jednolitości procesów produkcyjnych i społecznych, zaś analiza doświadczeń i uwarunkowań światowych wskazuje na ustalenia dróg rozwojowych uznawanych za przykładowe, np. korzystanie z doświadczeń krajów wyżej rozwiniętych (w rolnictwie tradycyjnie dotyczy to np. Danii) umożliwia zdefiniowanie szans i wyzwań rozwojowych oraz możliwości ich realizacji. Współczesne tendencje globalizacyjne coraz wyraźniej wskazują na jednolite procesy rozwoju gospodarczego i społecznego, postępu naukowo-technicznego itp., co jednocześnie wyznacza dalsze uwarunkowania kształtowania drogi rozwojowej rolnictwa polskiego.

Z przedstawionych wyżej uwarunkowań wynikają także zasadnicze konkluzje odnoszące się bezpośrednio do wsi i rolnictwa w Polsce. Podobnie jak w całej światowej gospodarce rolniczo-żywnościowej i na obszarach wiejskich, mamy lub będziemy mieli do czynienia z tendencjami i ich uwarunkowaniami zewnętrznymi (odnoszącymi się bezpośrednio do każdej wsi i gospodarstwa) lub zewnętrznymi, kształtowanymi przez otoczenie i politykę kreowaną na innych szczeblach procesów gospodarczych (np. polityka gospodarcza rządu, tempo rozwoju gospodarstwa rolnego, procesy integracyjne i globalizacyjne).

Jak wynika z tego, co powiedziano uprzednio, procesy rozwojowe rolnictwa powodują zmiany, restrukturyzację, ich ewolucję i uwarunkowania rozwojowe oznaczające, że pojawiły się szanse i wyzwania, jakich dotąd rolnictwo nie doświadczało. Jednocześnie występuje bowiem znaczne opóźnienie unowocześnienia tego działu gospodarki w stosunku np. do krajów Europy Zachodniej, co oznacza, że wieś i rolnictwo ulegać będzie dalszej szybkiej presji rekonstrukcji strukturalnej. Proces ten w przypadku Polski jest szczególnie trudny m.in. ze względu na obecne trudności na rynku pracy i rynku rolnym (nadwyżki i wahania produkcji, presja na niekorzystny poziom i nożyce cen). Podstawowe refleksje wynikające z analizy porównawczej stanu i rozwoju rolnictwa krajowego i światowego (zob. wykaz publikacji i bibliografia), dotyczące rolnictwa krajowego i światowego, szczególnie Unii Europejskiej, USA i Japonii wskazują, iż w istocie uwarunkowania rozwoju rolnictwa (gospodarki żywnościowej) przechodzą od farmerów (rolników) do przetwórstwa surowców rolnych oraz przechowalnictwa i obrotu produktami finalnymi. Jednocześnie kształtują się nowe relacje: rynek wewnętrzny każdego kraju a rynek światowy, jego problemy i rozwiązania.

* * *

Zrozumiałe, iż jak każdy starszy człowiek okresu przełomu XXI wieku, kończę swą drogę życiową z pewnym pesymizmem. Myślę, iż źródła takiej świadomości tego pokolenia tkwią w pamięci czwartej i piątej dekady ubiegłego wieku. Moja pamięć, praca i działalność w ramach ówczesnego projektu i eksperymentu gospodarki uspołecznionej upadły po 40 latach, zaś obecny projekt rozwoju gospodarki, kształtowany w ostatnich dekadach, związany z nowymi procesami integracyjnymi w ramach Unii Europejskiej, jest szczególną nową, perspektywiczną i, jak już ocenić można, ukształtowaną drogą rozwoju i przyszłością Polski i Europy. Jednocześnie coraz pewniej definiowane są i kształtują się nowe, interesujące możliwości i drogi rozwoju Polski, Unii Europejskiej i całej Europy.

Uwagi niniejsze określane jako refleksje dotyczące życia, oczekiwań, realizacji programów i nadziei związanych z przyszłością wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej obejmują także ustalenia i rozwiązania, które nawiązują do wiedzy i interpretacji ukształtowanych z doświadczeń ostatnich dekad (patrz wykaz publikacji). W tych zjawiskach wyraża się rola rolnictwa i wyżywienia, a tym samym zdrowia oraz zrównoważonego rozwoju osobowego i społecznego każdego człowieka i każdej społeczności.

Szczególny stan rolniczej gospodarki polskiej w ostatnich dekadach ubiegłego wieku i pierwszej dekady XXI wieku, związane z tym przemiany społeczno-gospodarcze wsi i rolnictwa, a także rola tych przemian (np. członkostwo w UE i przyspieszenie rozwoju wsi i rolnictwa polskiego), kształtowały i kształtują obecne i przyszłe wyzwania i obowiązki środowiska ekonomiczno-rolniczego, jego oceny i kształtowania drogi rozwoju polskiej polityki agrarnej i żywnościowej na przyszłość.

Na jednym z kongresów stowarzyszenia środowiska ekonomiczno-rolniczego, tj. Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu w 2008 r. (Lublin), wskazywano, iż ukształtowana i funkcjonująca obecnie przez dwa 10-lecia koncepcja Stowarzyszenia zapewnia integrację trzech podstawowych grup rolniczo-żywnościowej nadbudowy intelektualnej: doradców i służby rolnej, fachowców agrobiznesu oraz ludzi nauki i nauczania. Tak się złożyło, iż modelu tego nie udało się w pełni zrealizować i chyba jest to niemożliwe. Stowarzyszenie kształtują obecnie głównie młodzi i nieco starsi pracownicy nauki i doradztwa rolniczego. A to oznacza, że można dostrzegać funkcje większości jako pracowników nauki, tj. twórców, opiniodawców, ekspertów, nauczycieli, wykładowców, krzewicieli wiedzy i informacji, ludzi społeczeństwa i wspólnoty międzynarodowej. Stwierdzić można, na podstawie doświadczeń światowych, iż niezależnie od wszelkiej słabości, nauka była, jest i będzie, i musi być, szczególnie w rolnictwie i gospodarce żywnościowej, głównym motorem postępu, przeobrażeń cywilizacji ludzkiej oraz rozumienia świata i mądrości ludzkiej.

* * *

Wejście pracownika nauki w IX dekadę życia, zakończenie uprzedniej pracy zawodowej w Szkole Głównej Handlowej i kontynuacji pracy naukowej w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, niezależnie od nieoficjalnych powiązań z grupą innych instytucji i organizacji (w tym Polskim Towarzystwem Ekonomicznym, Instytutem Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Spółdzielczym Instytutem Badawczym, komitetami PAN itp.), pozwalają na przedstawienie kilku dalszych myśli, jakie towarzyszyły nam i towarzyszą w ostatnich dekadach. Dzieła i dokonania wszystkich ostatnich dekad, łącznie z etapem transformacji systemowej, są dorobkiem pracy i aktywności poprzednich i obecnego pokolenia. Wraz z tym należy podkreślić, iż nie można akceptować negacji, pogardy i dyskwalifikacyjnych manipulacji dotyczących całego wysiłku oraz dorobku materialnego i intelektualnego kilku ostatnich pokoleń, szczególnie tych wychowanych i pracujących w Polsce Ludowej. W nawiązaniu do tego proszę o zrozumienie i świadomość potrzeby rozsądnego postępowania w stosunku do ocen oraz charakteru opisu i interpretacji czasu kilku dekad od 1944 r. Wszystkie pokolenia polskiej młodzieży chłopskiej dostały pierwszą i wielką szansę nauki, rozwoju i awansu po II wojnie światowej, startując do wyższych szczebli szkolnych w najtrudniejszym okresie Polski Ludowej. I szansę taką to pokolenie z powodzeniem wykorzystało.

Jak już podkreślałem, 80-lecie urodzin pracownika nauki oznacza 75-76 lat kumulacji wiedzy i doświadczeń, nauki i praktyki, środowiska wiejskiego i miejskiego, a także środowiska krajowego, międzynarodowego i światowego. Są to lata nauki i pracy, wiedzy i doświadczeń oraz zmian w otoczeniu i losach każdego człowieka i potrzeby zrozumienia, adaptacji i właściwego kształtowania wpływu ludzi na te zmiany. Zrozumiałe jest, iż przez cały ten okres, tj. od czasu, gdy potrafiłem składać litery, uczę się, pracuję jako nauczyciel i pracownik nauki, bez żadnej przerwy i ograniczeń (z wyjątkiem wynikających z charakteru rodziny chłopskiej oraz okresu wojennego i powojennego braku i niedostatków szkolnictwa średniego i wyższego), uczę się, pracuję i piszę do czasu obecnego i mam także nadzieję na jeszcze jakiś okres w miarę normalnego funkcjonowania.

Niniejsze najogólniejsze uwagi obejmują niespełna 80 lat pamięci, nauki, pracy i doświadczeń życiowych chłopskiego dziecka z małej wsi lubelskiej. Jest to pamięć i są to refleksje dotyczące procesów przemian rolnictwa rodzinnego, jego istoty gospodarczej, społecznej, regionalnej itp., a także zróżnicowania tych przemian (powojenna reforma rolna, zasiedlenie Ziemi Odzyskanych, proces uprzemysłowienia, proces kolektywizacji i dekollektywizacji). Warunki rozwoju w powojennej gospodarce planowej następnie przejście do gospodarki rynkowej oraz przygotowań do pierwszego etapu integracji europejskiej i Wspólnej Polityki Rolnej. Był to więc czas wielu gruntownych, często bolesnych przemian gospodarki rolniczo-żywnościowej, polityki agrarnej, polityki ekonomicznej i rozwojowej Polski oraz jej wsi i rolnictwa.

Jednocześnie ważne doświadczenia 80-lecia dotyczą tego, iż mam ciągle radość pracy, tworzenia, aktywności zawodowej i społecznej, życia. Wiążę to z dzieciństwem i czasem młodości w wiejskim środowisku rodzinnym i jego cechami, szczególnie charakterem relacji rodzinnych i sąsiedzkich, włączeniem dzieci od najmłodszych lat do rytmu pracy w gospodarstwie i rytmu życia rodziny rolniczej, powiązania z cechami i funkcjonowaniem gospodarstwa, zasad i współpracy sąsiedzkiej, włączania dzieci do obowiązków rodzinnych, gospodarskich itp. Z perspektywy całego 80-lecia szczególne znaczenie przypisuję pierwszej 4-klasowej szkole powszechnej w mojej wsi oraz zrozumieniu i wspieraniu przez Rodziców potrzeby nauki czytania, pisania, a następnie dalszej nauki i spełniania wszelkich obowiązków, do jakich było zobowiązane pierwsze dziecko rodziny rolniczej. Ciągła potrzeba pracy, radość tworzenia i życia w największej mierze wynika z pamięci i wartości zasad wiekowego i młodzieżowego, środowiska rolniczego i wiejskiego, chłopskiej godności i codziennej bezustannej troski i pracy w gospodarstwie, stale i bezwzględnie angażującej cały zespół rodziny, w tym szczególnie wartości rolniczej (chłopskiej) godności, a także specjalnej troski o włączanie dzieci do życia i pracy w rolnictwie i gospodarstwie rolnym. Przyzwyczajenia te i wynikające zeń obowiązki są szczególną cechą pokoleń chłopskiej i wiejskiej młodzieży.

Z doświadczeń nauczycielskich, badawczych i życiowych, mniej znanych w środowiskach uniwersyteckich, szkołach wyższych, instytutach resortowych i PAN, chciałbym szczególnie wskazać na inicjatywy i działania Polskiej Akademii Nauk. Jest to szczególna sytuacja osobowa autora tych uwag (rzeczywiste członkostwo PAN). Związane z tym doświadczenia pozwalają na pewną syntezę wynikającą z analiz i ocen dotyczących badań naukowych i upowszechnienia wiedzy w całym systemie dyscyplin ekonomiczno-rolniczych. Zwracamy uwagę na szczególną rolę i doświadczenia jednoczesnego naszego uczestnictwa w systemie szkolnictwa wyższego, instytutach naukowo-badawczych, szkół wyższych i resortowych oraz instytutów i Komitetów Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Związane z tym doświadczenia pozwalają na pewną syntezę wynikającą z ocen dotyczących badań naukowych, nauczania i upowszechniania wiedzy w całym systemie dyscyplin ekonomiczno-rolniczych, rolniczych, żywnościowych itp.

* * *

80-lecie urodzin każdego człowieka nauki stanowi w istocie szczególną okazję do przypomnienia i ewentualnej oceny drogi rozwoju naukowego, doświadczeń życiowych i formułowania podstawowych refleksji wynikających z ośmiu dekad życia, w tym ponad siedmiu dekad praktycznej teoretycznej nauki rolnictwa oraz rozpoznania problemów wsi i rolnictwa (startując od roli i zadań dziecka wiejskiego tego czasu), jednocześnie najstarszego dziecka w rodzinie rolniczej i jego szczególnych funkcji spełnianych w gospodarstwie rolnym (mówimy o szczególnym okresie końcowych dekad pierwszej połowy ub. wieku). Jednocześnie 80-lecie urodzin pracownika nauki oznacza podsumowanie wielu lat akumulacji wiedzy i doświadczeń, nauki i praktyki, środo-

wiska wiejskiego i miejskiego, a także środowiska krajowego i światowego. Były to lata zdobywania wiedzy i doświadczeń, zmian intelektualnych oraz zmian w otoczeniu i losach ludzi, a także kształtowania zrozumienia, adaptacji i potrzeby właściwego wpływu mieszkańców kraju na zachodzące, często trudne i dramatyczne zmiany. Jako jeden ze współorganizatorów Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, udanej próby integracji naukowego, polskiego środowiska ekonomiczno-rolniczego, chciałbym podkreślić znaczenie wynikających z doświadczeń, dyskusji i opracowań naszego środowiska. Współczesne doświadczenia podstawowej dla naszych zainteresowań gospodarki rolniczo-żywnościowej i obszarów wiejskich definiują i kształtują jednocześnie doświadczenia i ewolucję agrarno-ekonomiczną oraz produkcyjno-ekonomiczną współczesnego polskiego rolnictwa i gospodarki żywnościowej. W ten sposób znajdujemy się w centrum podstawowych zainteresowań i źródeł wszystkich problemów rolniczo-żywnościowych, wiejskich, przestrzenno-rozwojowych wsi i rolnictwa polskiego, europejskiego i światowego.

Oczekiwać także należy nowego zrozumienia i kształtowania się relacji zachodzących pomiędzy rolnictwem i gospodarką żywnościową obecnie oraz w przyszłości, także procesami ewolucji i radykalnych, globalnych zmian rolnictwa, w tym rolnictwa polskiego, co najmniej w perspektywie 2050 r. Oznacza to szczególną potrzebę, ważną dla naszego środowiska, określenia czynników rozwoju i wzrostu rolnictwa polskiego i europejskiego w warunkach procesów integracyjnych i globalizacyjnych oraz kształtowania się podstawowych tendencji ewolucji i zmian rolnictwa krajowego, europejskiego i światowego, a także ich konsekwencji dla kształtowania procesów wzrostu i zmian strukturalno-produkcyjnych rolnictwa polskiego.

Podobnie krajowa ekonomia i polityka agrarna koncentrują się głównie na analizie stanów historycznych i aktualnych sił rozwojowych rolnictwa o ograniczonej możliwości realnego wpływu (poza interpretacją) na zachodzące lub proponowane zmiany. Praktyczne znaczenie, określenie i rozumienie procesów ekonomiczno-produkcyjnych rolnictwa i gospodarki żywnościowej w perspektywie (przyszłości) co najmniej kilkunastu lub kilkudziesięciu lat, jest istotnym warunkiem wyboru i realizacji strategii rozwojowej wsi i rolnictwa polskiego. Dotyczy to w szczególności podstawowych tendencji rozwojowych rolnictwa krajowego na tle rolnictwa europejskiego i światowego w bliższej i dalszej perspektywie, a także zasad, uwarunkowań, kierunków i mechanizmów rozwoju rolnictwa w I połowie XXI wieku, zróżnicowanych modeli tego rozwoju oraz zasad i rozwiązań integracyjnych, a także umiędzynarodowienia polityki rolnej i żywnościowej. Odwrócenie naszych głównych zainteresowań od problemów praktycznie nie zmienianej, poza interpretacją, przeszłości ku kształtowaniu nowej, mądrej i racjonalnej przyszłości gospodarki rolniczo-żywnościowej, jest jak można ocenić, podstawowym obowiązkiem całego polskiego środowiska ekonomiczno-rolniczego. To także określa rolę i znaczenie tego środowiska.

* * *

Najserdeczniej dziękuję wszystkim, którzy wpływali na moje życie, pracę i działalność. Najserdeczniej dziękuję dużej grupie ludzi, z którymi się wychowałem, uczyłem i współpracowałem lub których nauczałem. Dziękuję tym, którzy słuchali moich wykładów, czytali moje publikacje i wspierali moją działalność. Miałem wielkie szczęście i pomoc od wielu ludzi, zarówno na drodze kształcenia, pisania i badań w Polsce, jak i na świecie (część z nich wymieniono w tych refleksjach). Dziękuję Uczelniom, w kraju i za granicą, gdzie się uczyłem i pracowałem, dziękuję instytutom badawczym, dziękuję dużej grupie przyjaciół, współpracowników i kolegów w Polsce i na świecie.

Składałem specjalne podziękowanie jako wspomnienie dla Rodziców Żony i moich, dla tych, którzy w ciężkich warunkach wojny i okresu powojennego, realizowali i wspierali, mimo biedy i trudu rodzinnego, naszą drogę kształcenia i rozwoju. Droga ta, zapoczątkowana przez naszych Rodziców, obejmuje już trzecie pokolenie, które przeszło od biednych Rodzin i czasów wojny i okresu powojennego, do obecnych czasów szans i możliwości np. współczesnego kształcenia w kraju i za granicą pokolenia wnuków. Podziękowania moje odnoszą się nie tylko do Rodziny, wsi rodzinnej, wszystkich szkół, jakie przechodziłem w Polsce i na świecie, gdzie się uczyłem lub pracowałem. Wszystko było związane z szansami i możliwościami, jakie uzyskało to pokolenie i każdy z nas osobiście. Zaś moją szczególną obsesją i zainteresowaniem były i są: wieś i rolnictwo, wyżywienie i światowy problem żywnościowy, ekonomika rolnictwa, polityka agrarna i przemiany rolnictwa światowego.

Po dłuższym okresie doświadczeń dydaktycznych i badawczych w kraju i za granicą podkreślam szczególną intensywność działań naukowo-badawczych, upowszechnieniowych i doradczych. Dotyczy to także całej grupy różnorodnych analiz i ocen ekonomiczno-rolniczych krajowych, europejskich i światowych, a także analiz i aktywnych badań oraz teoretycznego i praktycznego kształtowania ekonomiki rolnictwa i polityki rolnej. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB spełnia wielką i szczególną rolę w realizacji i analizach rozwoju, opóźnień lub trudności produkcyjno-dochodowych i konkurencyjnych w różnych działaniach i postępowaniach ekonomiczno-rolniczych. Zwiększa się jednocześnie elastyczność i efektywność gospodarowania, co determinuje sposoby, zakres i tempo różnych działań ekonomiczno-rolniczych.

Jednocześnie relatywnie niska jest elastyczność determinująca w realizacji celów rozwojowych nie tyle polityki rolnej, ile rynku i dominujących na rynku celów kapitału krajowego i zagranicznego agrobiznesu. Można zauważyć, iż bez większego rozgłosu biznes rolniczo-żywnościowy popycha w górę ceny (np. rolniczych środków produkcji), konsumuje wyższe ceny poprzez kanały handlowe i bankowe, np. ceny środków produkcji i ceny skupu surowców rolniczych przechwytyją znaczną część dopłat oraz wyprowadzają z rolnictwa zyski.

Reasumując powyższe, w znacznym stopniu ograniczone uwagi o charakterze autobiograficznym, odczuwam głęboki, osobisty i szczególnie obowiązek

i przyjemność podziękowania, w tym właśnie szczególnym wieku 80-lecia urodzin. Za wszystko, co się w życiu przydarzyło: od rodziny i miejsca urodzenia, od małej wsi lubelskiej i 4-klasowej szkoły powszechnej, następnie czas kontynuacji nauki w miasteczku Izbica n/Wieprzem oraz szkołach średnich: Gimnazjum w Tarnogórze i szczególnie mi bliskie Technikum Rolniczo-Chmielarskie w Krasnymstawie, gdzie uzyskałem tytuł technika-chmielarza (ale produkcji piwa się nie nauczyłem). A także Uczelni, z którymi byłem związany: Wyższą Szkołą Rolniczą w Olsztynie (obecnie Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), gdzie uzyskałem tytuł inżyniera-rolnika oraz Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego, ukończoną z tytułem inżyniera magistra ekonomiki rolnictwa. Pracę w Szkole Głównej Planowania i Statystyki (obecnie SGH) na Wydziale Ekonomiki Rolnictwa zapoczątkowałem w 1957 r. i do wieku emerytalnego przeszedłem całą rozwiniętą drogę pracownika naukowego, zarówno pod względem stopni naukowych, jak też pozycji administracyjnych w systemie szkolnictwa wyższego (kierownik Katedry Ekonomiki Rolnictwa oraz Dziekan Wydziału Ekonomiki Produkcji SGH oraz profesor zwyczajny i członek korespondent, a następnie członek rzeczywisty Polskiej Akademii Nauk). Jednocześnie dalej pracuję jako profesor zwyczajny w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowym Instytucie Badawczym.

Mówiąc o drodze naukowej chciałbym także podkreślić ogromną wagę wzajemnego zrozumienia współpracy i wsparcia środowiska i przyjaciół, z jakimi współpracujemy. Trafiając w swym życiu na wspaniałe zestawy ludzi, którym niezmiernie dużo zawdzięczam, zarówno w Polsce, jak i wielu krajach świata, którzy byli współtowarzyszami na tej drodze, zarówno w dobrych, jak i trudnych czasach. Florian Maniecki podał mi rękę w trudnym okresie bezrobocia i bezdomności w miesiącach zmian październikowych w 1956 r. i pozostał najbliższym przyjacielem przez całe dziesięciolecie. Tadeusz Hunek od pierwszych dni wspólnej pracy przez 50 lat był moim życiowym i intelektualnym wzorem, źródłem dynamizmu i swobody, nie licząc, że szliśmy tą samą paralelną drogą: podjęliśmy pracę naukową w tej samej Katedrze Ekonomiki Rolnictwa SGPiS, zostaliśmy mężami dwu przyjaciółek – jednocześnie naszych studentek, spotkaliśmy się na tej drodze w starym gmachu SGPiS i tak szliśmy wspólnie przez ekonomię rolną, politykę rolną, Polskę, Europę i Świat. Augustyn Woś – był nie tylko współpracownikiem katedralnym, ale także sąsiadem mieszkaniowym i na działce letniskowej. Zawsze z największą uwagą słuchałem tego, co mówił, czytał i to, co pisał. Z naszego grona był On stale naszym przewodnikiem oraz inspiratorem intelektualnym i teoretycznym. Wśród przyjaciół z najwyższą życzliwością wymieniam naszego Profesora i pierwszego Nauczyciela naukowego Zygmunta Kozłowskiego, który wprowadzał nas w tajniki dyskusji i pisanie, a także wieloletnich współpracowników Katedry i jej kierowników: profesorów Henryka Skrobisza i Eugeniusza Gorzelaka. Z równie dobrą pamięcią wspominamy profesora Dyzmę Gałaję, wielkiego przyjaciela naszych instytucji i środowiska, który nas wszystkich nauczył socjologicznego i społecznego spojrzenia na wieś, rolnictwo i który był pierwszym moim wsparciem intelektu-

alnym w latach studiów olsztyńskich (wraz z grupą moich starszych opiekunów olsztyńskich: Romualdem Jezierskim, Józefem Muchą i Leszkiem Porębskim).

Przez wiele lat współtworzyliśmy i tworzymy interesujące środowisko ekonomii rolnej, polityki agrarnej oraz rozwoju wsi i rolnictwa w środowisku warszawskim i krajowym. Byli to np. profesorowie: Ryszard Manteuffel, Stefan Ignar, Dyzma Gałaj, Zdzisław Grochowski, Maksymilian Pohorille, Bolesław Strużek, Sławomir Dyka, Zenon Kierul, Marian Stańczyk, Eugeniusz Sackiewicz, Józef Misala, Maria Ciepielewska, Tadeusz Kierczyński, Marian Brzóska, Marek Ignar i inni, są zaś: Zbigniew Adamowski, Zygmunt Wojtaszek, Maria Alina Sikorska, Andrzej Kowalski, Wojciech Józwiak, Marek Kłodziński, Włodzimierz Dzun, Włodzimierz Rembisz, Jerzy Małysz, Józef Okuniewski, Bogdan Klepacki, Andrzej Herman, Władysław Szymański, Jan Małkowski, Włodzimierz Kamiński, Józef Zegar, Stanisław Kowalczyk, Marian Brodziński, Henryk Chołaj, Mirosław Pietrewicz, Katarzyna Duczkowska, Paweł Tkaczyk, Małgorzata Duczkowska, Szczepan Figiel, Walenty Poczta, Andrzej Czyżewski, Marek Góra i wielu innych.

W tak ważnej okazji 80-lecia jak najserdeczniej dziękuję współpracownikom i przyjaciołom, z którymi przechodziłem całą drogę życiową. Dziękuję wszystkim, których nauczałem w Polsce i za granicą, i których przeproszam za wszystkie popełnione przy tym błędy, niedociągnięcia i niedomówienia.

Z największą serdecznością dziękuję całej mojej Rodzinie, jej pięciu pokoleniom, za cierpliwość, zrozumienie i pomoc. Wraz z tymi dobrymi życzeniami składam wszystkim, którzy czytają te słowa, piękne i serdeczne podziękowania.

PROF. DR HAB. JERZY WILKIN
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
Warszawa

WKŁAD PROFESORA FRANCISZKA TOMCZAKA W ROZWÓJ EKONOMIKI ROLNICTWA W POLSCE

Wstęp

Jubileusz 80-lecia prof. Franciszka Tomczaka jest nie tylko okazją do uczczenia tej rocznicy i pokazania najważniejszych osiągnięć naukowych Jubilata, ale też do refleksji nad stanem ekonomiki rolnictwa, rozwoju obszarów wiejskich i rolą nauki w rozwiązywaniu ważnych problemów gospodarki i społeczeństwa. W bogatym życiorysie prof. F. Tomczaka znajdujemy wiele form aktywności, sfer zainteresowań i bardzo dużo wyników badań zasługujących na kontynuowanie i rozwijanie przez jego uczniów oraz współpracowników. W tym krótkim opracowaniu przedstawiam tylko najważniejsze etapy kariery naukowej i osiągnięcia prof. F. Tomczaka.

Z wsi lubelskiej do Polskiej Akademii Nauk – zarys niezwyklej kariery i awansu społecznego

Droga życiowa prof. F. Tomczaka, mająca swoje początki na ubogiej lubelskiej wsi, wyznaczana była przede wszystkim kolejnymi osiągnięciami w dziedzinie edukacji, badań naukowych i kariery akademickiej. Zainteresowanie rolnictwem wyniósł z domu, będącego niewielkim, chłopskim gospodarstwem, ale potem je utrzymał i pogłębił ucząc się w Technikum Rolniczo-Chmielarskim w Krasnymstawie, a następnie studiując w Wyższej Szkole Rolniczej w Olsztynie i w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Kariere akademicką realizował w Szkole Głównej Handlowej, gdzie otrzymał kolejne stopnie i tytuły naukowe: doktorat w 1963 r., stopień doktora habilitowanego w 1972 r. a tytuł profesora w 1977 r.

Prof. Franciszek Tomczak jest obecnie członkiem rzeczywistym Wydziału II PAN, reprezentującym nauki ekonomiczne. Jako wybitny specjalista z zakresu ekonomiki rolnictwa został wybrany członkiem korespondentem w ramach dawnego Wydziału V Nauk Rolniczych, Leśnych i Weterynaryjnych PAN w 1994 r., a w 2007 r. został członkiem rzeczywistym na tymże wydziale. Po reformie PAN w 2010 r. znalazł się w Wydziale II Nauk Biologicznych i Rolniczych PAN. Ekonomiści wchodzili w skład korporacji uczonych w PAN w Wydziale I Nauk

Humanistycznych i Społecznych oraz w dawnym Wydziale V. Teraz w Wydziale II pozostał samotnie prof. Tomczak, a w Wydziale I jest zaledwie kilku członków korespondentów, przedstawicieli nauk ekonomicznych (ekonomii i zarządzania). Nie ma raczej szans, aby w Wydziale II (NBiR) pojawił się nowy ekonomista rolny; w dawnym wydziale V było to natomiast możliwe.

Prof. F. Tomczak jest ważną postacią nie tylko w zakresie ekonomiki rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich, ale także w całym środowisku ekonomistów w Polsce. Przez dziesięciolecia z wielkim zaangażowaniem uczestniczył w działalności Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, w tym konferencjach i kongresach ekonomistów, zabierał wielokrotnie głos na tematy ogólnogospodarcze. Uczestniczy w pracach trzech komitetów Polskiej Akademii Nauk: Komitete Ekonomiki Rolnictwa (obecnie: Komitecie Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich), Komitecie Nauk Ekonomicznych i Komitecie Prognoz Polska 2000 Plus, przy Prezydium PAN.

Pisząc o osiągnięciach prof. F. Tomczaka, trzeba wziąć pod uwagę wiele wymiarów tych osiągnięć, w tym zwłaszcza:

- badania naukowe i publikacje,
- pracę dydaktyczną i popularyzatorską,
- kształcenie kadr naukowych,
- działalność ekspercką i doradczą,
- działalność organizacyjną.

Dorobek publikacyjny prof. F. Tomczaka obejmuje ponad 500 pozycji. Lista tych publikacji zamieszczona jest w końcowej części tego tomu.

Najważniejsze, w moim przekonaniu, nurty badawcze i publikacyjne w działalności naukowej prof. F. Tomczaka są następujące:

- 1) Ewolucja rolnictwa w Polsce w okresie gospodarki centralnie planowanej i powiązania rolnictwa z innymi składnikami gospodarki narodowej. W tym nurcie mieszczą się prace poświęcone: ekonomice produkcji rolniczej, zagospodarowania siły roboczej, rozwojowi usług dla rolnictwa, gospodarce ziemią i agrobiznesowi.
- 2) Fenomen gospodarki rodzinnej w rolnictwie, jej trwałość, zmienność i zdolności adaptacyjne. Problematyce tej dotyczy kilkadziesiąt prac Jubilata, odnoszących się nie tylko do warunków polskich, ale też rolnictwa w innych krajach.
- 3) Analiza porównawcza rolnictwa w różnych systemach społeczno-ekonomicznych, w tym zwłaszcza monografie rolnictwa Japonii i Stanów Zjednoczonych;
- 4) Międzynarodowe uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa i agrobiznesu – wymiar unijny i globalny.
- 5) Polityka agrarna realizowana na szczeblu krajowym i w ramach Unii Europejskiej.

W latach 1960. i 1970. publikacje prof. F. Tomczaka stanowiły kanon literatury ekonomiczno-rolniczej w Polsce i były szeroko wykorzystywane przez studentów i badaczy funkcjonowania i rozwoju rolnictwa. Prof. F. Tomczak

był autorem lub współautorem kilkunastu podręczników i skryptów z zakresu ekonomiki rolnictwa.

Problematyce gospodarki rodzinnej w rolnictwie poświęcił prof. F. Tomczak m.in. dwie obszerne książki; jedna z nich była opublikowana w 1988 r. (pod jego redakcją), a druga (autorska) w 2005 r. Ta druga: „Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju”, wydana przez Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, stanowi syntezę jego dorobku w dziedzinie badań nad gospodarką rodzinną w rolnictwie. Praca ta liczy 467 stron.

Gospodarka rodzinna została w tym dziele przeanalizowana na tle zmian zachodzących w rolnictwie światowym i ogólnie w gospodarce światowej, zarówno w ujęciu przestrzennym, jak i historycznym, a więc w różnych okresach historycznych i w różnych systemach społeczno-ekonomicznych. Autor przedstawił w tej książce mechanizm procesów dostosowawczych zachodzących w gospodarce rodzinnej w rolnictwie do różnorodnych i zmiennych warunków przyrodniczych i do równie różnorodnych warunków instytucjonalnych oraz ekonomicznych.

Trzeba pamiętać, że gospodarka rodzinna w rolnictwie przybiera różne formy: od prymitywnych gospodarstw chłopskich do supernowoczesnych, wielkoobszarowych gospodarstw farmerskich. Niezwykle zdolności adaptacyjne gospodarstw rodzinnych sprawiły, że jest to forma gospodarowania istniejąca najdłużej w całej historii ludzkości.

Prof. Tomczak analizował też instytucjonalno-organizacyjne sposoby dostosowania się gospodarstw rolnych do ich otoczenia, w tym spółdzielczość rolniczą i wiejską, kółka rolnicze i inne formy współdziałania i samoorganizacji rolników pomocne w konfrontacji z potężnymi korporacjami w otoczeniu rolnictwa. Doceniał rolę spółdzielczości w tym zakresie i ubolewał w różnych wystąpieniach i publikacjach nad niedostatecznym wykorzystaniem tej formy organizacyjnej działań zbiorowych w polskim rolnictwie.

Przedmiotem zainteresowań prof. Tomczaka była też ewolucja i znaczenie agrobiznesu oraz roli rolnictwa w jego strukturze. Badając gospodarstwa rolne, rolnictwo, jako dział gospodarki narodowej i agrobiznes, prof. Tomczak odkrywał i opisywał ważne prawidłowości funkcjonowania i rozwoju całej gospodarki, nie tylko w skali krajowej, ale też globalnej. Wnikliwie i przekonująco pokazywał, że rolnictwo to nie jest izolowany świat w gospodarce, a ekonomika rolnictwa to nie tylko jedna z odmian tzw. ekonomik szczegółowych, ale też ważna część nauk ekonomicznych. Dlatego też prof. Tomczak mógł zawsze pokazać coś interesującego przedstawicielom tzw. ogólnej ekonomii, specjalistom od mikro- i makroekonomii, a także teorii rozwoju.

Słynne były wykresy i rysunki prezentowane przez prof. F. Tomczaka, pokazujące drogi ewolucji rolnictwa i formy organizacyjne gospodarstw, w zależności od poziomu rozwoju gospodarczego.

Prof. F. Tomczak przygotowując swoje najważniejsze dzieła, korzystał szeroko z polskiego i światowego dorobku naukowego. Przykładowo: omawiana przeze mnie praca o gospodarce rodzinnej w rolnictwie zawiera bibliografię li-

cząca około 350 pozycji literatury polskiej i zagranicznej. Podobnie jest w przypadku jego innych, najważniejszych dzieł.

Bardzo ważne miejsce w dorobku prof. Tomczaka, a także w dorobku polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej, ma jego obszerna praca zatytułowana: „Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej”, wydana przez Wydawnictwo SGH w 2004 r.

Na okładce tej książki przytoczono fragment mojej recenzji wydawniczej, którą chciałbym w tym miejscu powtórzyć: „Jest to, w moim głębokim przekonaniu, jedna z najważniejszych i najbardziej wartościowych naukowo prac z dziedziny rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej, jaką napisano dotychczas w Polsce” i dalej: „Książka jest nie tylko monografią amerykańskiego rolnictwa i agrobiznesu; jest ona wszechstronnym studium naukowym prawidłowości i mechanizmów współczesnego rolnictwa i gospodarki żywnościowej”.

Za tę książkę i za wkład w polsko-amerykańską współpracę naukową otrzymał prof. Tomczak medal Ministra Rolnictwa Stanów Zjednoczonych, wręczony mu przez ambasadora tego kraju w Polsce, w trakcie uroczystej ceremonii.

Wśród ekonomistów zajmujących się rolnictwem powszechne jest traktowanie rolnictwa takich krajów, jak Polska i Stany Zjednoczone jako nieporównywalnych światów. Okazuje się jednak, co wykazał prof. Tomczak, że trajektorie rozwoju są w obu tych krajach podobne, następuje upodabnianie polityk rolnych, a międzynarodowy agrobiznes i rynki światowe potrafią równie silnie kształtować rolnictwo amerykańskie, jak i polskie. Przesunięte są jedynie w czasie fazy rozwoju tego procesu w analizowanych krajach.

Innym modelem rolnictwa, któremu prof. Tomczak miał okazję przyjrzeć się dokładniej, było rolnictwo Japonii. W kraju tym przebywał trzykrotnie. Po rocznej wizycie w Kioto w latach 1994-1995 powstała bardzo potrzebna i oryginalna praca pt. „Japonia. Wieś – rolnictwo – agrobiznes”, opublikowana przez Wydawnictwo Key Text w 1997 roku. O ile zainteresowanie Japonią, jako wzorem sukcesu gospodarczego, było w Polsce dość powszechne (słynne: „zbudujemy w Polsce drugą Japonię”), to zainteresowanie rolnictwem japońskim i wiedza o tym rolnictwie były znikome.

Książka prof. Tomczaka o Japonii to obszerne dzieło, które zawiera nie tylko opis rolnictwa i wsi japońskiej, w tym jej historii, uwarunkowań rozwoju, przemian strukturalnych i powiązań z resztą gospodarki, ale także pozwala lepiej zrozumieć ten kraj, jego problemy, osobliwości i perspektywy. Przygotowując materiał do tej książki prof. Tomczak nie tylko odwiedzał uniwersyteckie biblioteki i prowadził rozmowy z naukowcami; uważnie przyglądał się również pracy japońskich rolników, ich gospodarstwom, organizacjom, które tworzą, instytucjom obsługi rolnictwa; starał się zrozumieć wartości i cele jakie przyświecają rolnikom tego kraju. Pamiętam jak wielkie wrażenie zrobił na mnie fragment książki poświęcony produkcji ryżu. Wszyscy wiemy jak wielkie jest znaczenie ryżu dla ludności Japonii i innych krajów azjatyckich. Kto z nas mógł jednak przypuszczać, że istnieje 100 tysięcy odmian ryżu, a zboże to odgrywa wiel-

ką rolę nie tylko w wyżywieniu, ale też w kulturze tego kraju. Prof. Tomczak stwierdza m.in., że „uprawa ryżu uformowała japońską kulturę współpracy” (s. 131). W wielu fragmentach tej pracy, pisanej przecież przez ekonomistę, jest bardzo dużo odniesień do prac historyków, znawców kultury, polityki czy techniki. To pozwala nie tylko lepiej zrozumieć ten kraj, ale przede wszystkim pokazać złożoność powiązań rozwoju rolnictwa i wsi z innymi składnikami gospodarki, społeczeństwa i kultury.

Bardzo wysokie są też walory warsztatowe tej pracy: bogata baza statystyczna, różnorodność źródeł danych empirycznych, wiele interesująco skonstruowanych wykresów i tabel, wykorzystanie obszernej literatury przedmiotu, a także kilkadziesiąt zdjęć ilustrujących kraj, rolnictwo, wieś i kulturę japońską.

Książka prof. Tomczaka o Japonii zawiera następującą dedykację:

„Pamięci mojego Ojca – Władysława (1905-1995), który wszystkie lata przeżył w codziennym, znojmym trudzie na rodzinnym skrawku Ziemi Lubelskiej, poświęcając się pracy, rodzinie, gospodarstwu i ziemi. Swoją dobroć, optymizm, pracowitość i doświadczenie przekazywał dzieciom, wnukom i prawnukom.

Radości i smutki, nadzieje i zwątpienia, marzenia i troski każdej rodziny rolniczej i wiejskiej są takie same w Polsce, jak i w dalekim Kraju Wschodzącego Słońca”. – To piękna dedykacja; aby tak ją sformułować, potrzebna jest duża wiedza i właściwa perspektywa!

Prof. F. Tomczak wiele swoich prac poświęcił znaczeniu integracji europejskiej dla polskiego rolnictwa. Był m.in. inicjatorem i współautorem ekspertyzy PAN dotyczącej przewidywanych skutków członkostwa w UE dla naszego rolnictwa, przygotowanej jeszcze przed wstąpieniem Polski do UE. W późniejszym okresie przygotował co najmniej kilkanaście publikacji i ekspertyz związanych z tą problematyką.

Praca dydaktyczna i organizacyjna na uczelni

Niedługo po ukończeniu studiów magisterskich (1956 r.) prof. F. Tomczak podjął pracę w Szkole Głównej Planowania i Statystyki (obecnie Szkoła Główna Handlowa), gdzie przechodził wszystkie szczeble kariery akademickiej, umiejętnie i owocnie łącząc działalność badawczą z pracą dydaktyczną i organizacyjną. Efekty i osiągnięcia w tej sferze aktywności uczelnianej trudno byłoby w pełni przedstawić. Wspomnę tylko, w sposób bardzo skrótowy, o najważniejszych:

- wypromował ponad 350 magistrów i 11 doktorów, w tym doktorantów zagranicznych;
- przez wiele lat kierował Katedrą Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej SGPiS;
- był prodziekanem i dziekanem Wydziału Ekonomiki Produkcji SGPiS;
- przygotował wiele podręczników i skryptów, zwłaszcza z zakresu ekonomiki rolnictwa.

Prof. F. Tomczak był bardzo wymagającym promotorem i recenzentem różnego rodzaju prac naukowych, ale jednocześnie poświęcał swoim podopiecz-

nym dużo czasu, uwagi i życzliwości. Uważał, że w pracy naukowej nie ma miejsca na bylejakość, więc wymagał dużo od siebie i od innych. Po przejściu na emeryturę w SGH w 2006 r. podjął pracę badawczą w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie. Warto też wspomnieć o zaangażowaniu dydaktycznym prof. F. Tomczaka na Politechnice Radomskiej, gdzie był zatrudniony w latach 1990-2005. W latach 1977-1979 był wykładowcą ekonomii agrarnej na Uniwersytecie Al.-Fateh w Libii.

Dla rozwoju kariery naukowej i kwalifikacji dydaktycznych prof. F. Tomczaka ważne znaczenie miały jego długookresowe wizyty w uczelniach amerykańskich i japońskich, a także wiele krótszych pobytów w uczelniach europejskich.

Wkład w rozwój środowiska ekonomistów rolnych

Prof. F. Tomczak miał wielki wpływ na to, co działo się w środowisku polskich specjalistów z zakresu ekonomiki rolnictwa, agrobiznesu i rozwoju wsi, przez prawie 50 lat.

Gdybym miał wymienić trzech polskich naukowców, którzy w okresie ubiegłego półwiecza odegrali największą rolę w kształtowaniu wiedzy ekonomiczno-rolniczej i najsilniej wpłynęli na postawy naukowców w tej dziedzinie, to bez wahania wymieniłbym: prof. Ryszarda Manteuffla, prof. Augustyna Wosia i prof. Franciszka Tomczaka. Na czym głównie polegał wkład prof. F. Tomczaka w rozwój środowiska naukowego ekonomistów rolnictwa, obszarów wiejskich i agrobiznesu? Składają się na to m.in.:

- bardzo wartościowe publikacje dotyczące fundamentalnych kwestii rozwoju rolnictwa i agrobiznesu;
- nowatorskie podejście do badania roli rolnictwa i uwarunkowań jego rozwoju, uwzględniające dziedzictwo historyczne, kontekst systemowo-instytucjonalny i oddziaływania zewnętrzne (międzynarodowe i globalne);
- znaczące miejsce w międzynarodowym życiu naukowym. Nawet w trudnych czasach PRL prof. F. Tomczak utrzymywał liczne kontakty naukowe z placówkami za granicą, odbywał staże zagraniczne, uczestniczył w konferencjach międzynarodowych i brał udział w działalności międzynarodowych organizacji ekonomiczno-rolniczych;
- na szczególne podkreślenie zasługuje jego wielki wkład organizacyjny w rozwój form organizacyjnych środowiska ekonomistów rolnych. Przez trzy kadencje był przewodniczącym Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN, jest współzałożycielem i byłym prezesem Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu (SERiA) i przez wiele lat prowadził Sekcję Ekonomiki Rolnictwa w Polskim Towarzystwie Ekonomicznym. Był członkiem kilku rad naukowych i komitetów PAN, w tym wspomnianym wcześniej Komitetu Prognoz Polska 2000 plus, przy Prezydium PAN;
- wykazuje dużą aktywność w strukturach Polskiej Akademii Nauk (jako najpierw członek korespondent, a następnie członek rzeczywisty PAN);

- zawsze dużą wagę przywiązywał do kształcenia młodych kadr naukowych i wspierał inicjatywy środowiskowe sprzyjające tej działalności. Jedną z nich były warsztaty naukowe młodych ekonomistów rolnych, organizowane od kilkunastu lat na Ziemi Zamojskiej. Prof. F. Tomczak kilkakrotnie uczestniczył w tych warsztatach jako wykładowca;
- najbardziej widocznym i chyba najważniejszym przejawem wpływu na środowisko naukowe ekonomistów rolnictwa i rozwoju wsi jest niekwestionowany i trwający od wielu lat autorytet prof. Tomczaka – jako badacza, nauczyciela i organizatora nauki.

Gdy zastanawiam się jakie są cechy i postawy, które pozwoliły mu tyle osiągnąć, to dochodzę do wniosku, że szczególne znaczenie miały tu:

- niezwykła pracowitość,
- pasja poznawcza i dociekliwość,
- umiejętność współpracy i pozytywistyczne nastawienie do otoczenia,
- otwarcie na osiągnięcia i programy badawcze w kraju i za granicą, w tym intensywne uczestniczenie w krajowym i międzynarodowym życiu naukowym,
- konstruktywny krytycyzm.

Przyglądanie się drodze życiowej takich wybitnych osób, jak prof. F. Tomczak jest bardzo pouczające, zwłaszcza dla kogoś, kto chce podążać podobną drogą i rozwijać dorobek naukowy Jubilata.

Osoby, w tym naukowcy, będący w podobnym wieku jak prof. Tomczak, wykazują na ogół skłonność do zajmowania się raczej przeszłością niż przyszłością: piszą pamiętniki, podsumowania swego dorobku, wracają do dawno podejmowanych tematów itp. Prof. Tomczak jest pod tym względem zupełnie inny. Powiada: dosyć grzebania się w przeszłości! Na świecie dzieje się tyle ważnych i ciekawych rzeczy, więc warto zastanowić się jak to wpłynie na sprawy, którymi się zajmujemy, w tym rolnictwo, wieś i gospodarkę żywnościową. Ważne jest przede wszystkim to, co będzie, a nie to, co było. Tego, co było nie zmienimy, ale możemy wpłynąć w jakimś przynajmniej zakresie na kształt przyszłości. Jest to bliska mi postawa.

Uwagi końcowe

Droga życiowa prof. F. Tomczaka i jego osiągnięcia zawodowe przypominają kariery kilku innych wybitnych synów chłopskich, takich jak:

- Wincenty Styś, rektor Uniwersytetu Wrocławskiego;
- Franciszek Bujak, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Warszawskiego oraz członek PAU i PAN;
- Stanisław Pigoń, rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Jak obserwuję karierę prof. F. Tomczaka, chłopskiego syna z Lubelszczyzny, to nasuwa mi się skojarzenie z losami bohatera znakomitej powieści Wiesława Myśliwskiego: „Widnokrąg”. Jest to jedna z najważniejszych trzech książek tego pisarza o chłopskim rodowodzie (obok: „Kamienia na kamieniu” i „Traktatu o łuskaniu fasoli”). Podobnie jak bohater tamtej powieści, również prof.

F. Tomczak poszerzał granice osobistego widnokągu poprzez kształcenie i ciężką pracę. Na pewnym etapie jego kariery stała się to nawet przestrzeń globalna. Każdy jednak widnokągu ma swój środek, swój punkt obserwacyjny. Nawet gdy prof. F. Tomczak zamieszkał już w Warszawie i stał się znaną osobą w środowisku naukowym, środek jego widnokągu pozostał na wiejskiej Lubelszczyźnie; zawsze pamiętał skąd wyszedł i jakie znaczenie mają jego społeczno-kulturowe korzenie. Te korzenie, co prof. Tomczak wykazał całym swoim życiem, nie były ani balastem, ani przeszkodą, a dały mu właściwą perspektywę i siłę do działania.

PROF. DR HAB. BOGDAN KLEPACKI
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Wydział Nauk Ekonomicznych
Warszawa

EWOLUCJA NAUK EKONOMICZNO-ROLNICZYCH

Rolnictwo jest uznawane za najstarszy dział wytwórczy gospodarki narodowej (jako jeszcze wcześniejsze formy aktywności ludzi należy uznać zbieractwo i myślistwo, w tym połowy wodne, ale nie wiązało się to z tworzeniem warunków do produkcji, lecz pozyskaniem wytworzonych dóbr). Stąd człowiek zawsze dążył do jak najlepszego wykorzystania użytkowanej ziemi i innych, początkowo bardzo prymitywnych środków produkcji. Nie można jednak tego utożsamiać ze współczesnym rozumieniem ekonomiki rolnictwa oraz gospodarstw i produkcji.

B. Strużek [1964] stwierdza, że można wyróżnić trzy podstawowe etapy rozwoju myśli ekonomiczno-rolniczej, a mianowicie: okres przednaukowy, okres kształtowania się naukowych podstaw ekonomiki rolniczej, a następnie okres z zastosowaniem metod naukowych. To wyodrębnienie jest aktualne do dziś. Nie można bowiem zaprzeczyć, że już w starożytności w różnych krajach i regionach geograficznych ukazywały się opracowania dotyczące gospodarowania w rolnictwie, organizacji gospodarstw, czy też elementów zarządzania.

Jako okres tworzenia naukowych podstaw rozwoju ekonomiki rolnictwa uważa się na ogół wieki od siedemnastego do dziewiętnastego. W tym okresie pojawiło się kilka nurtów w ekonomii ogólnej, takich jak merkantylizm, fizjokratyzm, czy ekonomia klasyczna. Najbardziej bezpośrednio do rolnictwa odnosił się kierunek fizjokratyczny, w którym uznano, iż jedynym źródłem bogactwa jest produkt pozyskiwany w rolnictwie, reszta działalności jest „jałowa”, nie przynosi nadwyżki (praca jest ojcem a ziemia matką bogactwa). W klasycznej szkole ekonomii jednym z rozwijanych kierunków myśli ekonomicznej była teoria renty gruntowej [Tomczak 1983].

Gwałtowny rozwój nauk ekonomiczno-rolniczych miał miejsce w wieku dwudziestym, i to równoległe w wielu krajach, zwłaszcza w Anglii, USA i Niemczech. Bardzo licznych ekonomistów rolnych doczekała się Polska lat międzywojennych, jednak ich dorobek został nieco zapomniany po drugiej wojnie światowej. Spowodowała to zmiana zasad ustrojowych oraz istnienie barier systemowych w kontaktach z wiodącymi ośrodkami myśli ekonomicznej świata.

Ogólnie można stwierdzić, że w „ekonomice rolnictwa występują trzy układy:

- 1) stosunek ludzi do sił przyrody wykorzystywanych w rolnictwie,
- 2) formy i metody oddziaływania ludzi na siły przyrody,
- 3) stosunki między ludźmi w procesie produkcji” [Tomczak 1983].

Według tego samego autora główne zadania ekonomiki rolnictwa to:

- 1) prezentacja stanu gospodarki rolnej (ekonomicznego), zachodzących w rolnictwie procesów i bilansów,
- 2) analiza czynników kształtujących poziom produkcji rolnej (analiza warunków, historia rozwoju, stosunki produkcji, polityka państwa),
- 3) określenie prawidłowości,
- 4) ukazanie kierunków rozwoju rolnictwa i znaczenia poszczególnych czynników.

Stwierdzenia te, sformułowane w latach osiemdziesiątych, są nadal aktualne, choć nastąpiło znaczne poszerzenie i pogłębienie zakresu badań oraz doskonalenie i stosowanie coraz precyzyjniejszych narzędzi badawczych.

Tendencje zmian w myśli ekonomiczno-rolniczej po drugiej wojnie światowej

Pierwsze lata po wojnie w Polsce i krajach Europy Środkowej i Wschodniej zdominowała potrzeba opracowania teorii gospodarki socjalistycznej, w nawiązaniu do ogólnej teorii ekonomii politycznej, zwłaszcza myśli Marksa i Engelsa. Było to w naszym kraju zagadnienie nowe, szeroko korzystano więc z dorobku naukowców radzieckich.

Przejęcie majątków wielkoobszarowych i ich „uspołecznienie” (państwowe, spółdzielcze), przy eksodusie dotychczasowych zarządców oraz wprowadzenie gospodarki planowej spowodowało znaczne zapotrzebowanie na wiedzę dotyczącą kierowania majątkami, a zwłaszcza sporządzania planów. To drugie wynikało często z faktu, że kierownikami przedsiębiorstw zostawali ludzie zasłużeni w okresie wojny, czy dla budowania nowego ustroju, a niekoniecznie byli oni znawcami rolnictwa, których generalnie brakowało, stąd ważne było przygotowanie planów dla przedsiębiorstw (często tworzonych na poziomie zarządu powiatowego czy wojewódzkiego). Można stwierdzić, że w latach sześćdziesiątych oraz siedemdziesiątych ekonomika rolnictwa i przedsiębiorstw była dość szybko rozwijana, szczególnie na poziomie mikro, zwłaszcza dla potrzeb tak zwanej gospodarki (przedsiębiorstw) uspołecznionej, do której zaliczano państwowe gospodarstwa rolne oraz rolnicze spółdzielnie produkcyjne (w latach siedemdziesiątych do tej grupy dołączyły zespołowe gospodarstwa rolne Kółek Rolniczych). Bardzo dużo uwagi przywiązywano np. do organizacji pracy, czy rachunku kosztów jednostkowych, rachunkowości, planowania w gospodarstwie (projekty urządzeniowe). W miarę rozwoju techniki rolniczej i usprawniania technologii problematyka organizacji pracy w badaniach i dydaktyce stawała się coraz mniej istotna, dominować zaczęły wzorce narzucone względami technologicznymi. Na przykład, po wprowadzeniu kombajnu zbożowego zakres możliwych rozwiązań organizacji żniw ulegał zawężeniu, a dominowały kombajny determinujące konieczność odbioru i transportu ziarna.

W zakresie rachunku efektywności produkcji nastąpiło przesunięcie z zainteresowania kosztami jednostkowymi na rzecz kalkulacji różnicowych, rachunku marginalnego, a zwłaszcza obliczania i wykorzystywania do podejmowania decyzji dotyczących tego, co, ile i jak produkować zysku brutto i dochodu bezpośredniego, zaś obecnie nadwyżki bezpośredniej. Ten ostatni rachunek wykazał swoje zalety polegające głównie na obniżeniu pracochłonności obliczeń oraz unikaniu podziału kosztów pośrednich (stałych) na poszczególne działalności (podział ten miał charakter subiektywny, a często przyjęcie klucza podziałowego determinowało poziom opłacalności poszczególnych działalności).

Ogólnie można sądzić, że w pierwszych trzydziestu latach po II wojnie światowej, a może jeszcze i dłużej, większe były potrzeby rozwoju ekonomiki na poziomie mikro – czyli przedsiębiorstw, w latach osiemdziesiątych nawet szczegółowych procesów, technologii produkcji. Z pewnym zdziwieniem można zauważyć, że po transformacji ustrojowej, wprowadzeniu gospodarki kapitalistycznej, w naukach ekonomiczno-rolniczych zwiększa się znaczenie badań nie nad gospodarstwami, a raczej w skali szerszej, na poziomie mezo i makro. Nastąpiła zmiana proporcji w strukturze dysertacji naukowych na rzecz zagadnień możliwych do badania bez wizyt i korzystania z danych z gospodarstw czy przedsiębiorstw, a jeżeli – to z wykorzystaniem danych już zgromadzonych, a szczególnie z nieocenionego systemu FADN, który dostarcza danych do większości prac ekonomiczno-rolniczych dotyczących ekonomiki gospodarstw rolniczych. Głównym dostawcą materiałów źródłowych na poziomie mikroekonomicznym obecnie jest Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy (IERiGŻ-PIB), z pewnymi tylko uzupełnieniami danymi z Ośrodków Doradztwa Rolniczego i, sporadycznie, badaniami własnymi autorów. W przypadku większych jednostek, spółek, takim źródłem może być Monitor Polski (w części dotyczącej sprawozdań finansowych). Korzystanie z gotowych źródeł materiałów źródłowych ma swoje zalety i wady. Wśród tych pierwszych wymienić należy obniżenie kosztów badań, a szczególnie skrócenie czasu pozyskania i opracowania danych i napisania artykułu lub dysertacji. Wady to głównie ograniczony zakres informacji (czasem brak jest danych ściśle związanych z tematem badań) związany z brakiem możliwości kształtowania pytań przez autorów poszczególnych badań (korzystanie z „gotowców”), a zwłaszcza „mechaniczne” podejście do rozwiązywanych problemów. Wielu autorów badań i opracowań ujawnia brak zrozumienia głębi skomplikowania badanych zagadnień wynikający z „nie otarciem się żywą materią”, praktykę gospodarczą. Wielkim błędem w tej sytuacji jest zaniechanie staży praktycznych młodych pracowników nauki.

Także w zakresie makro- i mezoekonomii autorzy najchętniej korzystają z gotowych materiałów, najlepiej statystyki GUS i WUS. Niestety, często opracowania z tego zakresu nie mają charakteru naukowego, problemowego lecz podający, informacyjny, bez poszukiwania relacji: przyczyna – skutek.

Poszerzanie pola badawczego przez ekonomistów rolnych

Od lat osiemdziesiątych, wzorem krajów Europy Zachodniej i USA, zakres badawczy pracowników zajmujących się problematyką ekonomiczno-rolniczą rozszerzył się na rozwój obszarów wiejskich, zarządzanie jednostkami samorządu terytorialnego, wykorzystanie pomocy zewnętrznej, relacje międzynarodowe, ale także funkcjonowanie agend rządowych, jednostek handlowych i usługowych (w tym zwłaszcza turystykę wiejską i agroturystykę), sferę finansów przedsiębiorstw (szczególnie analiza ekonomiczna) i finansów publicznych, rolę instytucji w gospodarce, teorię wyboru publicznego, wielofunkcyjność rolnictwa, poszukiwanie modelu rolnictwa polskiego, rolnictwo ekologiczne, społecznie zrównoważone, uniwersalia polityki rolnej, badania porównawcze rozwoju rolnictwa polskiego i wybranych państw, zarządzanie jakością lub kapitałem ludzkim, działalność grupowa itd. Wielu autorów badań w ostatnich latach podejmuje problematykę energetycznego wykorzystania produktów rolnych lub pokrewnych, czy też energią wodną i wiatrową.

W naukach ekonomiczno-rolniczych, podobnie jak i w całości nauk ekonomicznych szeroko stosowane są metody matematyczne, ekonometryczne. Początków ich wprowadzania można poszukiwać w dawnych stuleciach, zwłaszcza w neoklasyckiej szkole anglo-amerykańskiej (przedstawicielem był np. William Stanley Jovens, 1835-1882), jednak najbardziej gwałtowny rozwój ekonometrii miał miejsce po II wojnie światowej, w drugiej połowie XX wieku. Przyspieszenie ich rozwoju miało miejsce w armii amerykańskiej, dla potrzeb organizacji działań logistycznych w czasie wojny, zwłaszcza na olbrzymich przestrzeniach Pacyfiku. Po wojnie metody te znalazły zastosowanie cywilne, a gwałtowny wzrost zainteresowania nimi wiązać można z upowszechnieniem i „potanieniem” urządzeń informatycznych, zwłaszcza komputerów. W latach siedemdziesiątych w USA, a następnie w Wielkiej Brytanii i innych krajach wysoko rozwiniętych podjęto wiele prac nad modelowaniem ekonometrycznym. Metodyka ta znalazła także zastosowanie w ekonomii i naukach ekonomiczno-rolniczych. Obecnie trudno jest znaleźć artykuł lub referat naukowy w liczącym się czasopiśmie, w którym nie stosowane są metody ekonometryczne. Może to być różnie oceniane, jednak wydaje się że powrotu do opracowań zawierających sam opis, tabele i rysunki w dającej się przewidzieć przyszłości nie będzie. To oznacza, że w polskiej ekonomii i ekonomice rolnictwa również należy położyć większy nacisk na uczenie studentów i doktorantów nowoczesnej ekonometrii.

Wiedza ekonomiczna ulega globalizacji, jednak dla jej upowszechniania niezbędna jest znajomość języka „światowego”, czyli angielskiego, szerokie kontakty międzynarodowe, w tym udział w wymianie naukowej oraz przygotowywaniu projektów naukowych i praktycznych w zespołach międzynarodowych.

Ważniejsza tematyka 28 Międzynarodowego Kongresu Ekonomistów Rolnych w Foz do Iguaçu w Brazylii w 2012 roku

Tematem ostatniego Kongresu Międzynarodowego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnych była bioekonomia w ujęciu globalnym (The Global Bio-

-Economy), ciekawie zwłaszcza zaprezentowano produkcję paliw (etanolu) w Brazylii. Była to problematyka wiodąca, jednak znaczna część opracowań dotyczyła bezpieczeństwa żywnościowego, konkurencyjności różnych regionów świata i ich rozwoju, a także nierówności dochodowych oraz poziomu życia ludności, a także niedożywienia. Charakterystyczne jest też znaczne zainteresowanie naukowców rozwojem krajów „wschodzących”, zwłaszcza Brazylii (to nie dziwi w kontekście miejsca Kongresu), ale także Azji i Afryki. Wyraźnie zaznaczały się także opracowania dotyczące zmian klimatu i ich skutków, problemów gospodarki wodą i jej niedoboru w wielu regionach świata, a także znaczenia konfliktów społecznych dla sytuacji gospodarczej państw.

Wskazane tematy miały najczęściej charakter makroekonomiczny, wręcz globalny. Dotyczyły całej ludzkości, bądź znacznych obszarów globu. Oczywiście była znaczna liczba referatów dotyczących zagadnień krajowych czy lokalnych. Zdumiewała natomiast nikła obecność referatów poświęconych przedsiębiorstwom, czy ekonomice produkcji w ujęciu mikroekonomicznym. Najczęściej były to modele służące do oceny ryzyka, czy wykorzystania danych źródłowych do analizy ekonomicznej.

Coraz większe zainteresowanie uczestników konferencji budzą sesje posterowe. Podobnie było na omawianym Kongresie, gdzie przedstawiono chyba kilkaset posterów, tworząc okazję do zaprezentowania wyników badań zwłaszcza młodym pracownikom nauki, a jednocześnie do bezpośrednich z nimi rozmów, wymiany poglądów (i adresów).

Wnioski

1. Ekonomia rolnictwa i nauki ekonomiczno-rolnicze znacznie rozszerzyły zakres zainteresowań i badań. Odeszły one od badań dotyczących samego rolnictwa i gospodarstw, podejmując ciągle nowe zagadnienia z otoczenia rolnictwa, przemysłu rolno-spożywczego, instytucji, czy nawet wyzwań ogólnych.
2. W ujęciu globalnym nauki ekonomiczno-rolnicze coraz bardziej zbliżają się w swoim podejściu do ekonomii ogólnej, coraz szerzej korzystają z jej metodyki, narzędzi badawczych, aparatury pojęciowej. Można wręcz stwierdzić, że specyfika nauk ekonomiczno-rolniczych coraz bardziej się zaciera.
3. Coraz bardziej rozwijana jest metodyka badawcza, szczególnie związana z zastosowaniem metod ekonometrycznych, modelowych, prognostycznych. Jednocześnie rośnie zainteresowanie prezentacją posterów, które są wykonywane w sposób profesjonalny, komunikatywny i dają szansę bezpośredniego kontaktu z autorem(ami).
4. Przedstawiciele nauk ekonomiczno-rolniczych, podobnie jak całej nauki, ulegli sytuacji, w której coraz mniej ważna jest jakość badań i wyników samych w sobie, a coraz istotniejsze jest gdzie się wydaje (za ile punktów), jak dotrzeć do redakcji i artykuł opublikować. Wymuszona pogoń za ilością, często kosztem jakości, jest zjawiskiem wysoce niepokojącym, wręcz niebezpiecznym. Można jednak sądzić, że recenzenci – przedstawiciele nauk ekonomiczno-rolniczych zawsze w ocenach będą kierowali się jakością prac a nie tylko miejscem publikacji.

Literatura:

1. Czyżewski A. (red), 2007: Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej ujęcie makro- i mikroekonomiczne. Wydawnictwo AE w Poznaniu.
2. Rychlik T. (red) 1983: *Ekonomika rolnictwa*. PWRiL, Warszawa.
3. Strużek B. 1964: Historia myśli ekonomiczno-rolniczej. Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. PWRiL, Warszawa.
4. The Global Bio-Economy. 28th International Conference of Agricultural Economists. Foz do Iguaçu-Brazil, August 18-24, 2012.
5. Tomczak F., 1983: Przedmiot i systematyka ekonomiki rolnictwa [w:] *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii* (red. A. Woś, F. Tomczak). PWRiL, Warszawa.
6. Wilkin J. (red), 2010: *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. IRWiR PAN, Warszawa.
7. Woś A., Zegar J., 2002: *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. IERiGŻ, Warszawa.
8. Woś A., 2004: *W poszukiwaniu modelu polskiego rolnictwa*. IERiGŻ, Warszawa.

PROF. DR HAB. JÓZEF ST. ZEGAR
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej – PIB
Warszawa

ROLNICTWO RODZINNE W POLSCE

Wybrane procesy

Wstęp

Problematyka rolnictwa rodzinnego w Polsce może być ujmowana z różnych punktów widzenia i w różnych kontekstach. Z pewnością jest zbyt obszerna i dlatego, aby nie nadużyć cierpliwości Czytelnika i nie uchybić dobremu obyczajowi, trzeba dokonać wyboru zagadnień, które uczynimy przedmiotem rozważań. Sprawa wyboru nie jest łatwa ze względu na zakres przedmiotowej problematyki oraz mnogość występującej w niej wątków. Ważną przesłanką dla dokonania wyboru jest okoliczność Jubileuszu 80-lecia Profesora Doktora Habilitowanego Franciszka Tomczaka – członka rzeczywistego Polskiej Akademii Nauk, a także mojego nauczyciela akademickiego i współpracownika oraz – co poczytuję sobie za zaszczyt – Przyjaciela. Otóż Dostojny Jubilat w swoich pracach poświęcał wiele miejsca przeobrażeniom rolnictwa rodzinnego w Polsce i na świecie. Przez kilka dziesięcioleci był On żarliwym obrońcą rolnictwa rodzinnego (chłopskiego) przed zakusami uspołecznienia. Było to w czasach, gdy taka obrona wymagała odwagi nie tyle naukowej, co cywilnej. Ale obrona ta nie była obroną status quo rolnictwa rodzinnego, ponieważ Dostojny Jubilat dostrzegał również konieczność przeobrażeń – unowocześnienia gospodarstw rodzinnych. Na podstawie analizy związków rolnictwa z ogólnym rozwojem społecznym i gospodarczym różnych krajów rozwinął i uzasadnił model przeobrażeń rolnictwa, wskazując nie tylko na drogę od rolnika do agrobiznesmena, ale także na związek stadiów rozwoju rolnictwa z pewnymi wskaźnikami makroekonomicznymi, takimi jak poziom PKB czy zatrudnienie w rolnictwie. Nie jest jednak moim zamierzeniem opis i ocena dokonań Jubilata w tym zakresie, ale daje to mi okazję do fragmentarycznej charakterystyki rolnictwa rodzinnego w Polsce i wyrażenia poglądu na temat jego przeobrażeń we współczesnych uwarunkowaniach.

Charakterystyki przeobrażeń rolnictwa rodzinnego – oczywiście ze zrozumiałych względów bardzo pobieżną – dokonam przez pryzmat wybranych procesów, jakie mieszczą się w uniwersalnych ramach rozwoju rolnictwa. Ograniczę

się do pięciu procesów, a mianowicie: zmian potencjału przyrodniczego, koncentracji potencjału produkcyjnego rolnictwa, zwiększania skali produkcji, pogłębiania orientacji rynkowej produkcji oraz zmian źródeł utrzymania ludności związanej z gospodarstwami rodzinnymi. W tej charakterystyce przyjęto konwencję ujęcia w triadzie: przeszłość stosunkowo nieodległa – współczesne uwarunkowania – przyszłość także stosunkowo nieodległa. Każdy z wyszczególnionych procesów może stanowić przedmiot do osobnego opracowania, ale ograniczone ramy wymuszają wybiórcze ujęcie każdego procesu.

Zmiany potencjału przyrodniczego rolnictwa

Czas zwiększania areалу ziem uprawnych w Polsce bezpowrotnie minął. Od dawna bowiem nie tylko nie ma wolnych ziem na potrzeby produkcji rolniczej, a przeciwnie – nasila się presja na przejmowanie gruntów rolnych na potrzeby innych sektorów gospodarczych, zwłaszcza budownictwa komunalnego, infrastruktury, przemysłu, leśnictwa. Odsetek gruntów wykorzystywanych rolniczo w ogólnej powierzchni kraju w ciągu 60 lat (1950–2010) obniżył się z około 2/3 do 1/2. Z rolniczego użytkowania ubyło bez mała 5 mln ha użytków rolnych (około 1/4), a w tym samym okresie liczba ludności zwiększyła się o nieco ponad 1/2 (o 52%). Z prostego rachunku wynika, iż zapewnienie produkcji rolnej w przeliczeniu na 1 mieszkańca tylko na poziomie 1950 r. wymagało podwojenia produktywności ziemi. A przecież statystyka dowodzi znaczącego zwiększenia spożycia żywności per capita. Zmiany użytkowanych rolniczo gruntów dotyczyły głównie rolnictwa nieuspołecznionego (rodzinnego), które generalnie rzecz ujmując, oparło się procesowi uspołecznienia. Na koniec nadmienię, dla uniknięcia nieporozumień, iż wykorzystane dane GUS należy traktować jako przybliżenie rzeczywistości ze względu na liczne zmiany metodologiczne.

Tabela 1

Użytkowanie gruntów przez rolnictwo nieuspołecznione

Wyszczególnienie	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Użytki rolne w rolnictwie (tys. ha)	20 440	20 403	19 543	18 947	18 720	17 812	15 503
- rolnictwo uspołecznione (tys. ha)	2 139	2 676	3 710	4 828	4 492	2 356	1 843
- rolnictwo nieuspołecznione (tys. ha)	18 301	17 727	15 833	14 119	14 228	15 456	13 660
Użytki rolne w ogólnej powierzchni kraju (%)	65,4	65,2	62,5	60,6	59,9	57,0	49,6
Odsetek użytków rolnych w gospodarce nieuspołecznionej	89,6	86,9	81,1	74,5	76,0	86,8	88,1

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

Tendencja zmniejszania się areálu gruntów użytkowanych rolniczo ma istotne znaczenie dla pełnienia przez rolnictwo jego rozlicznych funkcji, w tym zwłaszcza funkcji żywnościowej i funkcji środowiskowej. Funkcję żywnościową uznaje się – i słusznie – za podstawową funkcję rolnictwa i w istocie nie do zastąpienia. Od wieków wyżywienie zaspokajało elementarną potrzebę fizjologiczną, ale też stanowiło ważny element kulturotwórczy. Rolnictwo należy do tych nielicznych rodzajów działalności ludzkiej, które tworzą rzeczywistość „wartość dodaną” planety Ziemia w postaci biomasy z wykorzystaniem darmowej energii słonecznej. A biomasa jest niezbędna dla wyżywienia – niezbędna także w laboratoriach podejmujących próby wytworzenia produktów żywnościowych (np. tkanki mięsnej). Faktem jest zwiększający się surowcowy charakter rolnictwa, którego produkty podlegają coraz większemu przekształceniu w przemyśle spożywczym – słynna wartość dodana – przeciwko czemu narasta opór, ponieważ są wątpliwości – śmiem powiedzieć, iż uzasadnione – co do „wartości” owej wartości dodanej. Mówiąc wprost, wątpliwości te sprowadzają się do pytania czy przetwórstwo spożywcze poprawia produkt rolniczy w jego funkcji żywnościowej czy psuje? Zapewne oba przypadki mają miejsce. Funkcja żywnościowa, wobec zmian w strukturze społeczno-zawodowej (wzrost liczby ludności pozarolniczej), znajduje wyraz w tendencji zwiększania towarowości produkcji rolniczej. Co więcej, nawet wśród ludności rolniczej zwiększa się znaczenie kupnych produktów żywnościowych a maleje spożycie żywności z samozaopatrzenia (spożycie naturalne). Jest to wynik tak trendów kulturowych, jak i zmian w organizacji gospodarstw rolnych – postępującej specjalizacji stymulowanej przez ekonomikę.

Funkcja zarządzania środowiskiem była także pełniona przez rolnictwo „od zawsze”. Jednak dopiero od kilku dziesięcioleci znajduje to odbicie w świadomości społecznej i nieśmiało zarysowuje się w działaniach politycznych. Umniejszanie areálu gruntów użytkowanych rolniczo, obiektywnie rzecz biorąc, działa w poprzek zarówno jednej jak i drugiej funkcji. Ale wpływ i skutki nie są takie same. W przypadku funkcji żywnościowej ubytek ziemi był kompensowany z nawiązką przez kapitał – ściślej: plonotwórcze i wzrostotwórcze środki produkcji pochodzenia przemysłowego, w tym zwłaszcza nawozy sztuczne i chemiczne środki ochrony roślin, oraz postęp biologiczny. Niestety, stosowanie środków chemicznych wraz z środkami technicznymi substytuującymi żywą siłę pociągową oraz pracę ludzką, potęgowało skutki ubytku gruntów rolnych w zakresie użytkowania środowiska czyli pełnienie funkcji środowiskowej. Tymczasem współcześnie funkcja środowiskowa polegająca na dostarczaniu dóbr i usług środowiskowych gwałtownie nabiera na znaczeniu. Pojawia się zatem wyzwanie wielkiej wagi, o wymiarze zarówno planetarnym, jak i krajowym, sprowadzające się do konieczności zwiększenia produkcji rolniczej (tak na potrzeby wyżywienia, jak i surowców dla innych sektorów gospodarki), przy zmniejszaniu presji na środowisko. Wymaga to w pierwszej kolejności bardziej racjonalnego stosowania szkodliwych dla środowiska środków produkcji, poprawy parametrów tych środków w kontekście przyjazności dla środowiska

oraz następnie stopniowego ich zastępowania przez środki biologiczne – postępowanie w zakresie agrobiologii.

Spadek populacji ludzkiej w Polsce, przy ilościowym pokryciu zapotrzebowania na żywność oraz rosnącym zapotrzebowaniu na surowce rolnicze na potrzeby innych sektorów i jednoczesnym zwiększeniu wartościowania ekonomicznego ziemi (cen gruntów rolnych), powinien zachęcać do bardziej racjonalnego gospodarowania ziemią rolniczą, zwłaszcza lepszej jakości, a zatem powstrzymać występującą dotychczas rozrzutność i niefrasobliwość w tym zakresie. Zatem można oczekiwać, iż wieloletnia tendencja umniejszenia areалу gruntów użytkowanych rolniczo zostanie osłabiona.

Koncentracja potencjału produkcyjnego (ziemi)

W odniesieniu do koncentracji potencjału produkcyjnego podstawowe znaczenie przypisuje się koncentracji ziemi, z którą silnie skorelowana jest koncentracja kapitału oraz – mniej silnie – nakładów pracy. Związki w tym zakresie zostały nieco rozluźnione, zwłaszcza w przypadku ferm zwierzęcych i upraw szklarniowych.

Koncentracja ziemi przejawia się w zmianach struktury agrarnej. Przez całe tysiąclecia koncentracja ziemi w rolnictwie polegała na zmieniających się relacjach tzw. wielkiej własności i gospodarstw chłopskich (rodzinnych). Forma wielkiej własności, znana z czasów rzymskich, bazująca na pracy niewolników, legła w gruzach ze względu na małą wydajność pracy i kres niewolnictwa. Na gruzach upadających lutyfundiiów właściciele niewolników zaczęły powstawać w basenie Morza Śródziemnego w III w. naszej ery gospodarstwa chłopskie w nowożytnym rozumieniu. Po wiekach forma wielkiej własności odżyła przyjmując postać folwarków, lutyfundiiów, przedsiębiorstw rolnych czy wreszcie przedsiębiorstw i korporacji agrobiznesu. Nadal zatem te dwie formy organizacji rolnictwa przeplatają się ze sobą. W przeszłości koncentracja ziemi w ramach rolnictwa rodzinnego (chłopskiego) była ograniczona przez zasoby pracy rodziny chłopskiej – z reguły wielopokoleniowej – a następnie przez dostępność ziemi. Ta dostępność była umniejszana przez rozwój form wielkiej własności w rolnictwie, co często prowadziło do rozdrobnienia agrarnego. Współcześnie i to można uznać za istotną *differentia specifica* koncentracja dokonuje się także, a nawet głównie w ramach gospodarki chłopskiej (rodzinnej).

W Polsce proces industrializacji absorbujący jedynie część nadwyżek pracy z rodzin chłopskich tworzył warunki do powolnej koncentracji ziemi, którą dodatkowo hamowała doktryna polityczna uspołecznienia rolnictwa. Skutki tej doktryny szczególnie dawały o sobie znać do lat 80. zeszłego wieku, kiedy to areal użytków rolnych w rolnictwie uspołecznionym (wielka własność) zwiększył się o około 125% w stosunku do 1950 roku, podczas gdy w rolnictwie nieuspołecznionym (w przybliżeniu gospodarstwa rodzinne) zmniejszył się o 23%. Niemniej także w rolnictwie rodzinnym zachodzi proces koncentracji ziemi. Porównanie w dłuższym okresie jest trudne ze względu na brak stosownych szeregów czasowych, wobec czego ograniczymy się najpierw do dychotomicznego

ujęcia, uwzględniając gospodarstwa powyżej 1 ha UR w podziale na grupy do 15 ha i co najmniej 15 ha (tab. 2).

Tabela 2

Gospodarstwa indywidualne (> 1 ha UR) według powierzchni użytków rolnych

Rok	Liczba gospodarstw (tys.)	Struktura (%)		Użytki rolne (tys. ha)	Struktura (%)	
		1-15 ha	15 i więcej		1-15 ha	15 ha i więcej
1950	2 762	95,1	4,9	18 081	96,0	4,0
1960	2 764	97,4	2,6	16 498	87,6	12,4
1970	2 726	95,3	4,7	16 197	86,3	13,7
1980	2 390	94,4	5,6	13 654	85,5	14,5
1990	2 138	93,7	6,3	13 400	79,7	20,3
1996	2 041	91,5	9,5	14 260	64,5	35,5
2002	1 952	89,9	10,1	14 462	55,4	44,6
2010	1 559	87,8	12,2	13 683	48,7	51,3
2020 ^a	1 145	82,8	17,2	13 600	38,5	61,5

^a Prognoza własna (na podstawie trendu długookresowego).

Źródło: Zestawiono na podstawie danych GUS.

Uwarunkowania makroekonomiczne określają w decydującej mierze dalsze przemiany w strukturze agrarnej. Rzecz idzie przede wszystkim o wzrost gospodarczy, demografię oraz model rolnictwa.

Wzrost gospodarczy jest warunkiem koniecznym absorpcji nadwyżek zasobów pracy. Gospodarstwa rodzinne pełnią w tym zakresie dwoistą rolę – w pewnych sytuacjach wiążą te nadwyżki, tj. sprzyjają ograniczaniu bezrobocia jawnego, przekształcając je w bezrobocie ukryte (jak to miało miejsce w ostatniej dekadzie XX w.), lub uwalniają je w sytuacji ujawnionych niedoborów na rynku pracy. Mówimy tu o warunku koniecznym, ponieważ absorpcja siły roboczej zależy także od „pracochłonności” wzrostu gospodarczego. Mechanizmy ekonomiczne sprzyjają wzrostowi gospodarczemu bez zwiększania zatrudnienia, co wynika zarówno ze zmian strukturalnych w gospodarce, jak i „pracooszczędnego” postępu technicznego. Okres transformacji w Polsce jest tego przykładem. Mimo to, prognozy demograficzne skłaniają do tezy, że w nieodległym czasie pojawią się przesłanki uzasadniające wręcz konieczność uwolnienia pewnej części zasobów pracy z rodzin rolniczych.

Odplyw ludności z rolnictwa do innych zajęć oraz migracja ze wsi zostały wyraźnie zahamowane w okresie transformacji – przede wszystkim z powodu pojawienia się ostrej bariery na rynku pracy, wysokich cen mieszkań w miastach oraz nowego postrzegania wsi jako miejsca zamieszkania¹.

¹ Do tego trzeba dodać zmiany w podziale administracyjnym kraju, a ściślej mówiąc „wchłanianie” przez miasta miejscowości wiejskich oraz sporadycznie przekształcanie się miejscowości wiejskich w miasta.

Polska wchodzi w fazę zmniejszającej się liczby ludności w wieku produkcyjnym (tab. 3) oraz pogarszającej się relacji ludności w wieku nieprodukcyjnym do ludności w wieku produkcyjnym, przy istotnej zmianie relacji ludności w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym.

Tabela 3

Ludność miejska i wiejska według wieku ekonomicznego w wybranych latach
(tys. osób)

Wyszczególnienie	2000	2010	2015	2020	2025	2030	2035
Ogółem	38 254	38 200	38 016	37 830	37 438	36 796	35 993
Miasto	23 670	23 265	22 898	22 650	22 300	21 800	21 215
Wieś	14 584	14 936	15 118	15 180	15 139	14 996	14 778
Wiek przedprodukcyjny	9 333	7 140	6 918	6 959	6 816	6 253	5 632
Miasto	5 307	3 977	3 904	3 975	3 898	3 578	3 234
Wieś	4 026	3 163	3 014	2 985	2 919	2 675	2 398
Wiek produkcyjny	23 261	24 615	23 718	22 503	21 625	21 254	20 739
Miasto	14 984	15 176	14 191	13 230	12 651	12 419	12 086
Wieś	8 277	9 440	9 526	9 272	8 974	8 835	8 654
Wiek poprodukcyjny	5 660	6 445	7 380	8 368	8 997	9 289	9 622
Miasto	3 379	4 112	4 803	5 445	5 751	5 803	5 895
Wieś	2 281	2 333	2 578	2 923	3 246	3 486	3 726

Źródło: [Rocznik Statystyczny 2011, GUS, Warszawa, s. 187, tab. 5 (119) i s. 198, tab. 20 (134)].

Wieś pod względem wartości cech demograficznych podąża za miastem. Podstawowe wskaźniki demograficzne pozostają jednak nadal korzystniejsze w przypadku wsi. Dotyczy to np. malejącej liczby osób w gospodarstwie domowym², zwiększania się liczby absolutnej i odsetka gospodarstw jednoosobowych, a spadku gospodarstw 5- i więcej osobowych³ czy współczynnika dzietności ogólnej, który na wsi jest wyższy niż w mieście, lecz według prognozy GUS różnica będzie systematycznie maleć⁴. Zwiększa się udział gospodarstw domowych bez dzieci, który w 2010 r. wyniósł na wsi 61% a w mieście 69%,

² Przeciętna liczba osób przypadająca na 1 gospodarstwo domowe na wsi wynosiła w 1970 r. 3,9 (w mieście 3,0), w 1988 r. 3,5 (2,9), w 2002 r. 3,3 (2,6) oraz w 2010 r. 3,1 (2,4). Według prognozy GUS analogiczny wskaźnik dla 2015 r. wyniesie 3,0 (w mieście 2,3), 2020 r. 2,9 (2,3), 2030 r. 2,8 (2,3) i 2035 r. 2,7 (2,2). Dane prognozy według [Prognoza gospodarstw domowych według województw na lata 2008-2035. Notatka informacyjna, GUS, Departament Badań Demograficznych, Warszawa 2010, s. 2, tab. 1].

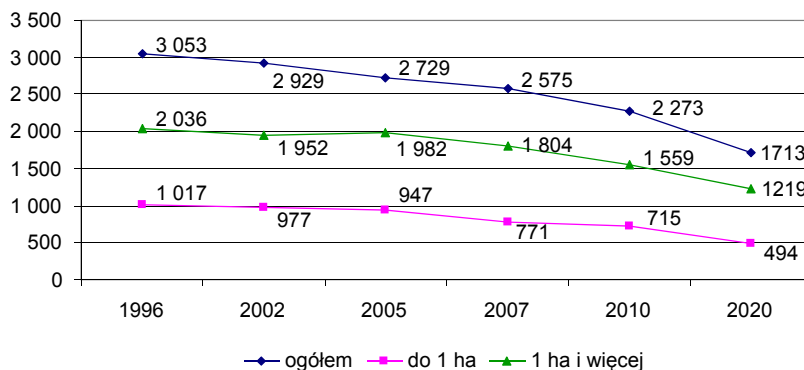
³ Prognoza GUS przewiduje zwiększenie się liczby gospodarstw domowych w miastach z 9612 tys. w 2010 r. do 9705 tys. w 2015 r., po czym nastąpi spadek do 9338 tys. w 2035 r. Na wsi natomiast liczba gospodarstw domowych systematycznie będzie rosła z 4875 tys. w 2010 r. do 5434 tys. w 2035 r. Udział gospodarstw 1-osobowych zwiększy się na wsi z 19,5% w 2010 r. do 25,0% 2035 r., a w mieście odpowiednio z 31,3 do 36,9%. [Prognoza..., op. cit., s. 2, tab. 1].

⁴ W 2010 r. wskaźnik ten w miastach miał wartość 1,31, a na wsi 1,49, natomiast dla wybranych dalszych lat ma wynosić (odpowiednio w miastach i na wsi): 2015 r. – 1,36 i 1,49, 2020 r. – 1,40 i 1,49, 2025 r. – 1,42 i 1,48 oraz 2030 r. – 1,43 i 1,47. Przypomnę, że wartość tego wskaźnika wynosiła w 1950 r. w miastach 3,24 i na wsi 4,03 a w 1960 r. odpowiednio 2,43 i 3,59.

zaś w 2035 r. ma wynieść odpowiednio 72 i 78%⁵. Takie przemiany w demografii wskazują na to, że Polska – także polska wieś – szybko wkracza w fazę tzw. drugiego przejścia demograficznego⁶.

W zasobach pracy na wsi szczególne znaczenie mają zasoby pracy rodzin związanych z rolnictwem, a ściślej z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego, dlatego że te zasoby dominujące w przeszłości w polskiej rzeczywistości nadal są ważne, a będą relatywnie jeszcze ważniejsze. Od dawna takie zasoby stanowiły rezerwar siły roboczej – będąc jednocześnie problemem i szansą ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego. Obecnie z użytkowaniem gospodarstwa rolnego związanych jest jeszcze około 46% gospodarstw domowych na wsi, a odsetek gospodarstw utrzymujących się wyłącznie lub głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym nie przekracza 13%, zaś za 10 lat wg szacunku eksperckiego będzie to odpowiednio około 33% i 8%. Znaczna część tych rodzin, podobnie jak rodziny bezrolne, utrzymuje się z innych źródeł (z pracy najemnej, pracy na własny rachunek lub ma niezarobkowe źródło utrzymania).

Bazując na przewidywanych zmianach liczby indywidualnych gospodarstw rolnych, zmianach struktury agrarnej i zmianach pracochłonności produkcji rolnej oraz prognozie demograficznej, można pokusić się o zgrubną prognozę liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym i popytu na rolniczą siłę roboczą. Wariant bazowy prognozy odnoszący się do liczby gospodarstw w podziale na gospodarstwa do 1 ha UR i gospodarstwa o powierzchni co najmniej 1 ha UR przedstawiono na rysunku 1.

Rys. 1. Liczba gospodarstw indywidualnych w latach 1996-2020 (tys.)

Źródło: Opracowanie własne z wykorzystaniem danych GUS.

⁵ Rocznik Statystyczny 2011, op. cit., s. 2, tab. 1.

⁶ Faza drugiego przejścia demograficznego oznacza przejście od tradycyjnych związków małżeńskich do kohabitacji, przeniesienie centrum uwagi zainteresowania z dziecka na dorosłych, zastąpienie zapobiegawczej antykoncepcji przez świadomą prokreację oraz ograniczenie homogenicznego typu rodziny i gospodarstwa domowego na rzecz różnorodnych ich form [Pociecha J. (red.), Ekonomiczne konsekwencje osiągnięcia wieku emerytalnego przez generacje powojennego wyżu demograficznego. Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2003, s. 321].

Liczba gospodarstw w 2020 r. może być jeszcze mniejsza, jeżeli przyjąć, iż dane badania strukturalnego w 2007 r. i PSR w 2010 r. odzwierciedlają wiernie sytuację. Zatem z dużym prawdopodobieństwem można sądzić, iż w 2020 r. liczba gospodarstw indywidualnych będzie mieścić się w przedziale 1590-1720 tys., z tego gospodarstw o powierzchni UR co najmniej 1 ha w przedziale 1180-1220 tys. oraz gospodarstw (działek rolnych) do 1 ha w przedziale 410-500 tys.

Pomijając działki rolne do 1 ha, które w znacznej mierze rządzą się odmiennymi prawami, podjęto próbę szacunku liczby gospodarstw w 2020 r. w dwóch wariantach. Pierwszy (wariant A) bazuje na trendzie z lat 1996-2010, drugi (wariant B) z lat 2002-2010 (tab. 4).

Nowe zjawisko stanowi odejście od polaryzacji struktury obszarowej na rzecz tendencji spadkowej liczby gospodarstw indywidualnych obejmującej coraz wyższe grupy obszarowe – także grupę obszarową gospodarstw 15-30 ha. Wzrost liczby gospodarstw będzie natomiast kontynuowany w grupie obszarowej 30-50 ha oraz grupie 50 ha i więcej. Świadczy to o potrzebie coraz większego areалу użytków rolnych dla osiągnięcia satysfakcjonującego (parytetowego) dochodu rolniczego.

Tabela 4

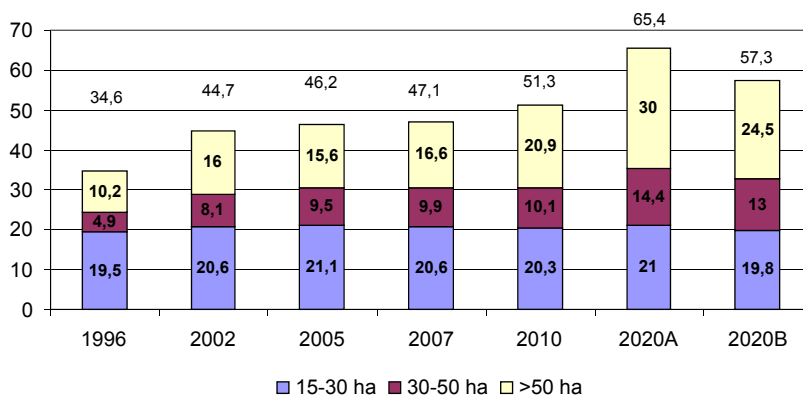
Gospodarstwa indywidualne^a według powierzchni użytków rolnych w wybranych latach

Lata	Ogółem		1-5 ha		5-15 ha		15-30 ha		30-50 ha		≥50 ha	
	tys.	proc.	tys.	proc.	tys.	proc.	tys.	proc.	tys.	proc.	tys.	proc.
1996	2 041	100	1 130	55,3	738	36,1	145	7,1	20	1,0	9	0,4
2002	1 952	100	1 147	54,8	610	31,3	148	7,6	31	1,6	17	0,9
2005	1 782	100	1 032	57,9	556	31,2	141	7,9	34	1,9	19	1,1
2007	1 804	100	1 037	57,4	566	31,4	143	7,9	37	2,1	22	1,2
2010	1 559	100	862	55,3	504	32,3	133	8,5	35	2,2	24	1,5
2020A	1 220	100	686	56,1	331	27,0	124	10,2	46	3,8	35	2,9
2020B	1 070	100	509	47,6	374	35,0	114	10,7	40	3,7	33	3,1

^a Prowadzące i nieprowadzące działalności rolniczej o pow. > 1 ha UR.

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS; dla 2020 r. szacunek własny.

W ślad za zmianami w strukturze agrarnej dokonuje się przesuwanie ziemi do gospodarstw o większym areale, co ma zasadnicze znaczenie dla potrzeb w zakresie nakładów pracy w rolnictwie. Obecnie około połowy użytków rolnych znajduje się w użytkowaniu gospodarstw o powierzchni 15 ha i więcej, w tym około 1/5 w gospodarstwach co najmniej 50-hektarowych. W 2020 r. będzie to około 60% (57-66%), w tym w gospodarstwach grupy obszarowej 50 ha i więcej 25-30%. Ta ostatnia grupa obszarowa obejmuje także gospodarstwa kilkusethektarowe a nawet większe. Świadczy o tym przeciętna powierzchnia gospodarstwa w tej grupie obszarowej, która w 2010 r. wynosiła 117 ha (w 2002 r. – 168 ha).

Rys. 2. Odsetek użytkowników rolnych w użytkowaniu indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni 15 ha i więcej

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS i szacunków własnych.

Przyjmując za postawę prognozy bardziej prawdopodobny wariant zmian strukturalnych (wariant A), można oczekiwać, iż w 2020 r. nakłady pracy w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni 1 ha i więcej ukształtują się na poziomie 1,5-1,6 mln AWU (około 250 tys. AWU mniej niż w 2010 r.). Liczba pracujących osób fizycznych ukształtuje się natomiast na poziomie 3,0-3,1 mln osób, czyli około 0,7 mln mniej niż w 2010 r.

Dla przemian struktury agrarnej i sytuacji na rynku pracy istotne znaczenie mają zmiany demograficzne, które są niezwykle dynamiczne. Wg prognozy demograficznej GUS w bieżącym dziesięcioleciu, tj. w okresie 2010-2020, nastąpi znaczący spadek liczby osób w wieku produkcyjnym (15-64 lat) oraz w wieku oficjalnej aktywności ekonomicznej (18-59/64 lat), jak też osób w wieku emerytalnym. Liczba osób w wieku produkcyjnym zmniejszy się o 8,2% (2,2 mln), zaś liczba osób w wieku emerytalnym wzrośnie aż o 30,5% (prawie o 2 mln). Ubytek osób w wieku produkcyjnym będzie zdecydowanie mniejszy na wsi, gdyż wyniesie 2,3% (około 240 tys.), co powinno stymulować ssanie siły roboczej ze wsi, w tym zwłaszcza z rolnictwa, natomiast liczba osób w wieku emerytalnym w miastach wzrośnie o 1/3 a na wsi o 1/4 (odpowiednio o 1,4 mln i 0,6 mln). W przypadku emerytów rolniczych może to powstrzymać tendencję spadkową działek rolnych oraz statystycznie ujmowaną liczbę osób fizycznych pracujących w rolnictwie. Generalnie jednak w okresie do 2020 r., jeśli utrzymają się dotychczasowe trendy, nadal będą występowały nadwyżki siły roboczej w rolnictwie czy inaczej – zasoby pracy w rolnictwie nie będą czynnikiem wymuszającym przyspieszenia zmian strukturalnych.

Zmiany strukturalne w rolnictwie polegające na spadku liczby gospodarstw w niższych grupach obszarowych, a wzroście liczby gospodarstw o większym obszarze, powodują zmniejszenie zapotrzebowania na pracę. Korzystając z danych FADN i uwzględniając różnicę w jednostkach przeliczeniowych AWU

(2120 godz. GUS, 2200 godz. FADN) oraz przyjmując, iż gospodarstwa FADN reprezentują gospodarstwa wytwarzające ponad 90% produkcji towarowej, można oszacować nakłady niezbędne na produkcję rolniczą na około 1,45 mln AWU, a w 2020 r. na 1,2 mln AWU. To wskazuje na niedostatecznie wykorzystane możliwości zasobów pracy obecnie na poziomie około 0,5 mln AWU a w 2020 r. – około 0,35 AWU. Liczby te nie ujmują zasobów pracy osób fizycznych, które nie są zaangażowane w działalności rolniczej.

Tabela 5

**Pracujący w rolnictwie indywidualnym według grup obszarowych
w wybranych latach (tys.)**

Wyszczególnienie	Ogółem	Do 1 ha	1-5 ha	5-20 ha	20-50 ha	≥50 ha
2002						
Pracujący (os. fiz.)	4 303,3	867,1	1 691,1	1 461,7	231,0	52,3
- rodzina	4 260,9	863,5	1 681,2	1 452,2	226,5	37,4
Pracujący (AWU)	2 191,8	168,1	750,9	1 036,6	189,6	46,7
- rodzina	2 130,1	164,8	739,6	1 016,4	180,0	29,3
2010						
Pracujący (os. fiz.)	4 494,7	786,0	1 845,0	1 507,0	278,0	79,0
- rodzina	4 448,7	780,0	1 837,0	1 497,0	273,0	62,0
Pracujący (AWU)	1 944,8	101,5	718,2	868,2	194,7	62,1
- rodzina	1 875,5	97,6	705,1	846,0	184	43

Źródło: Opracowano z wykorzystaniem danych GUS.

Różnice w zakresie wielkości nakładów pracy oraz pracochłonności między grupami obszarowymi gospodarstw są ogromne. Na przykład w badanych przez GUS gospodarstwach (ankieta strukturalna) w 2007 r. wydajność pracy (ESU/AWU) w poszczególnych grupach obszarowych kształtowała się następująco (ogółem gospodarstwa = 100): do 1 ha – 33%, 1-5 ha – 44%, 5-25 ha – 109%, 25-50 ha – 274% oraz 50 ha i więcej – 534%. Jeszcze większe one są w przypadku grup wielkości ekonomicznej. Dane FADN za 2009 r. dotyczące pracochłonności (odwrotność wydajności pracy) w poszczególnych klasach wielkości ekonomicznej ukształtowały się następująco (ogółem gospodarstwa FADN = 100): do 4 ESU- 211%, 4-8 ESU – 155%, 8-16 ESU – 98%, 16-40 ESU – 53%, 40-100 ESU – 31% oraz 100 ESU i więcej – 28%. Przemiany struktury agrarnej oraz struktury ekonomicznej gospodarstw tworzą zatem możliwość znaczącego zmniejszenia zapotrzebowania na pracę dla wytworzenia produkcji rolniczej o tej samej wartości. Na przykład zastąpienie produkcji o wartości 1 000 zł, wytwarzanej przez gospodarstwo należące do klasy ekonomicznej do 4 ESU przez analogiczną wartość produkcji wytwarzanej przez gospodarstwo klasy ekonomicznej 100 i więcej ESU zmniejszyłoby – przeciętnie rzecz biorąc – 7,5-krotnie nakłady pracy. Warto jednak odnotować, iż taka zamiana wypycha rodzinną siłę roboczą, która w pierwszym przypadku stanowi 96% ogólnych nakładów pracy (4% przypada na

najem), natomiast w drugim przypadku stanowi zaledwie 7% (93% przypada na najem) – z wszystkimi dalszymi skutkami społeczno-ekonomicznymi i kulturowymi.

Koncentracja produkcji (skala produkcji)

Koncentracja potencjału produkcyjnego tworzy zasadnicze warunki do koncentracji produkcji oraz specjalizacji. Specjalizacja umożliwia zwiększanie skali produkcji, co ma istotne znaczenie dla ekonomiki – wydajności i opłacalności. Koncentracja produkcji dotyczy zarówno powierzchni wybranych ziemiopłodów, jak i wielkości stada chowanych zwierząt. W przypadku ziemiopłodów koncentracja znajduje wyraz w różnokierunkowych tendencjach struktury zasiewów oraz zwiększaniu powierzchni poszczególnych upraw. Niewątpliwie przemiany są wyznaczane przede wszystkim przez czynniki ekonomiczne: popyt, opłacalność bezwzględną oraz opłacalność względną. W odniesieniu do opłacalności decydującą rolę odgrywają oczywiście ceny – od początku transformacji ustrojowej nie dekretowane, lecz wyznaczane przez rynek – coraz bardziej przez Jednolity Rynek Europejski i rynek globalny. Ważne są oczywiście zmiany działowe produkcji rolnej (roślinnej i zwierzęcej) oraz technologie w produkcji zwierzęcej.

Tabela 6

Powierzchnia zasiewów wybranych ziemiopłodów w gospodarstwach indywidualnych w wybranych latach (tys. ha)

Wyszczególnienie	1960	1970	1980	1990	1996	2002	2010
Zasiewy ogółem	13 294	12 568	10 995	10 930	10 684	9 651	9 169
Pszenica	1 151	1 555	1 277	1 698	2 025	2 040	1 775
Żyto	4 714	3 075	2 547	1 969	2 204	1 478	999
Mieszanki zboż. na ziarno	215	397	656	1 131	1 233	1 352	1 093
Kukurydza na ziarno	17	4	5	26	36	88	255
Ziemniaki	2 656	2 505	2 127	1 690	1 320	790	372
Rzepak i rzepik	47	169	75	138	140	284	662
Warzywa gruntowe	174	239	240	235	230	172	132

Źródło: Dane GUS.

Dla ilustracji tego zjawiska wyróżniono uprawy ilustrujące tendencję wzrostową (mieszanki zbożowe na ziarno, kukurydza na ziarno oraz rzepak i rzepik), spadkową (żyto), paraboliczną (pszenica) oraz w miarę stabilną (warzywa). Te wielorakie siły (czynniki) spowodowały znaczący spadek uprawy żyta i ziemniaków (malejące znaczenie jako paszy oraz niższa opłacalność w porównaniu z innymi uprawami), wzrost upraw paszowych dla skoncentrowanego chowu (mieszanki zbożowe na ziarno, kukurydza na ziarno), wzrost uprawy rzepaku i rzepiku (popyt, opłacalność), wzrost, a następnie spadek powierzchni pszenicy (konkurencja oleistych, konkurencja rynków zagranicznych) oraz w miarę stabilna powierzchnia uprawy warzyw, co wynika z postępu w uprawie (plonowaniu) warzyw oraz zmiennej opłacalności produkcji warzyw.

Zasadnicze znaczenie dla uzyskiwania efektów skali produkcji ma koncentracja poszczególnych upraw oraz zwierząt gospodarskich. I w tym zakresie dokonują się stosunkowo szybkie zmiany. Zilustrujemy to na przykładzie trzech upraw, przeznaczonych na rynek, różniących się ze względu na kierunek rozmiarów upraw: degresywny, progresywny i w miarę stabilny. Odpowiadają temu odpowiednio buraki cukrowe, oraz rzepak wraz z rzepikiem i sady (tab. 7 i tab. 8). W tym ostatnim przypadku spada liczba gospodarstw, natomiast rośnie powierzchnia. Przeciętnie rzecz biorąc, średnia powierzchnia uprawy buraków cukrowych w gospodarstwach je uprawiających zwiększyła się z 1,5 ha w 1996 r. do 3,3 ha w 2010 r., w przypadku rzepaku i rzepiku z 5,1 ha do 7,9 ha, a w przypadku sadów z 0,6 ha do 1,3 ha.

Tabela 7

Gospodarstwa według powierzchni uprawy wybranych ziemiopłodów i sadów (tys.)

Wyszczególnienie	Buraki cukrowe			Rzepak i rzepik			Sady		
	1996	2002	2010	1996	2002	2010	1996	2002	2010
<1 ha	100,8	21,3	11,7	4,5	5,7	7,0	356,7	260,2	217,8
1-2 ha	95,7	33,3	10,3	8,0	7,2	14,0	14,8	24,9	25,5
2-5 ha	53,9	36,5	20,8	10,0	16,5	31,3	16,7	19,7	23,7
5-10 ha	5,9	7,2	5,6	2,7	6,9	16,8	5,3	8,3	11,5
10-20 ha	0,9	1,6	1,6	1,1	3,0	8,6	1,2	2,6	4,1
≥20 ha	0,5	0,8	0,7	1,1	2,3	6,3	0,2	0,5	1,4
Ogółem	257,6	100,6	50,7	27,0	41,7	84,0	395,0	316,2	284,0

Źródło: Dane GUS.

Tabela 8

Powierzchnia uprawy wybranych ziemiopłodów i sadów według skali uprawy (tys. ha)

Wyszczególnienie	Buraki cukrowe			Rzepak i rzepik			Sady		
	1996	2002	2010	1996	2002	2010	1996	2002	2010
<1 ha	51,5	8,2	3,5	2,3	1,4	4,2	90,8	65,5	57,5
1-2 ha	117,9	42,2	14,5	10,3	9,5	19,8	20,9	31,5	33,4
2-5 ha	141,2	100,2	61,2	27,4	48,8	98,5	48,9	59,2	73,8
5-10 ha	35,4	43,9	36,1	17,0	44,4	113,3	35,2	56,1	79,1
10-20 ha	11,4	19,4	20,3	5,5	38,3	114,9	15,0	33,4	53,9
≥20 ha	25,6	40,1	29,3	68,0	141,8	311,4	9,4	18,2	67,2
Ogółem	383,0	254,0	164,9	139,0	248,0	662,1	220,0	264,0	365,8

Źródło: Dane GUS.

W odniesieniu do zwierząt mamy do czynienia z wieloletnią tendencją spadkową w zakresie pogłowia bydła, w tym krów, ostrym trendem spadkowym w zakresie pogłowia owiec (od połowy lat 80. XX wieku) i koni. W ostatnich latach trend spadkowy dotknął także trzodę chlewną. Biorąc pod uwagę pogło-

wie czterech podstawowych gatunków zwierząt (bydło, trzoda chlewna, owce i konie) w sztukach przeliczeniowych, spadek pogłowia w okresie 1980-2010 wyniósł aż 40%. Tendencja spadkowa w przypadku pogłowia bydła i koni oraz stabilizacja – przy znacznych wahaniami – pogłowia trzody chlewnej ma znaczenie dla zmian skali pogłowia (tab. 9).

Tabela 9

Zwierzęta gospodarskie w gospodarstwach indywidualnych w wybranych latach
(tys. szt. fiz.)

Wyszczególnienie	1960	1970	1980	1990	1996	2002	2010
Bydło	7 697	8 964	9 212	8 320	6 595	5 226	5 419
Krowy	5 340	5 411	5 098	4 362	3 269	2 739	2 510
Trzoda chlewna	11 285	11 734	15 281	13 948	15 439	17 133	13 133
Owce	3 228	2 682	2 642	2 781	427	311	246
Konie	2 610	2 493	1 741	917	555	321	255
Drób kurzy	.	.	71 696	43 250	47 147	43 323	115 112
Sztuki duże (SD ^a)	11 345	12 033	11 614	9 888	8 181	7 113	6 579
SD/100 ha UR	64	76	82	70	54	48	48

^a Bydło, trzoda chlewna, owce, konie.

Źródło: Dane GUS.

W odniesieniu do bydła, w tym krów, ma miejsce pogłębianie się zjawiska wycofywania się gospodarstw z ich chowu. Dwadzieścia lat wstecz bydło występowało w 70% gospodarstw, w tym krowy w 66%, natomiast w 2010 roku odpowiednio w 28 i 24%⁷. Transformacja ustrojowa – wymogi rynku i konkurencja – po pierwsze – przyspieszyły wycofywanie się gospodarstw z utrzymywania bydła w ogóle i krów w szczególności, oraz po drugie – koncentrację pogłowia w gospodarstwach utrzymujących co najmniej 10 sztuk. W 2010 r. w takich stadach było ponad 3/4 pogłowia bydła i krów w rolnictwie indywidualnym (tab. 10).

Podobne zmiany zachodzą w odniesieniu do pogłowia trzody chlewnej: rezygnacja z chowu świń przez coraz większą liczbę gospodarstw oraz przemieszczanie się pogłowia do gospodarstw o większych stadach. W 2010 roku ponad 7/10 trzody przypadało na gospodarstwa o stadach liczących powyżej 50 szt. Dwadzieścia lat wcześniej była to 1/8 (tab. 11).

Proces koncentracji zwierząt hodowlanych w malejącej liczbie gospodarstw będzie kontynuowany. Rachunek ekonomiczny w gospodarce rynkowej działa w sposób bezwzględny.

⁷ Nadmienimy, że w 1950 r. krów nie utrzymywało 18,2% gospodarstw indywidualnych, a w 1960 r. 22,7%.

Tabela 10

Niektóre dane dotyczące pogłowia bydła i krów w wybranych latach

Rok	Pogłowia (tys. szt.); stan w czerwcu		Odsetek pogłowia w gosp. indywid.	Odsetek gosp. bez pogłowia	Odsetek pogłowia w gospodarstwach o liczbie sztuk (%)		
	Rolnictwo ogółem	Gospodarstwa indywidualne			1-2	3-10	11 i w.
Bydło							
1987	10 523	8 512	80,9	31,8	12,6	58,9	28,5
1990	10 049	8 320	82,8	29,5	11,7	58,6	29,7
1994	7 696	7 026	91,3	30,1	13,6	54,5	31,9
1996	7 136	6 595	92,4	35,7	13,1	46,5 ^a	40,4 ^b
2000	6 083	5 734	94,3	41,0	12,7	39,4 ^a	52,1 ^b
2005	5 483	5 160	94,1	68,4	9,9	26,9 ^a	63,2 ^b
2010	5 761	5 419	94,1	72,2	5,0	17,2 ^a	77,8 ^b
Krowy							
1987	4 937	4 295	87,0	34,3	43,8	55,9	0,3
1990	4 919	4 362	88,7	31,5	43,1	56,4	0,5
1994	3 863	3 626	93,9	32,3	46,3	53,3	0,4
1996	3 461	3 269	94,5	38,4	36,6	48,4 ^a	15,0 ^b
2000	3 098	2 955	95,4	43,9	33,3	44,6 ^a	22,1 ^b
2005	2 795	2 648	94,7	70,5	23,5	29,1 ^a	47,4 ^b
2010	2 657	2 510	94,5	76,0	14,0	20,4 ^a	75,6 ^b

^a 3-9 szt.; ^b 10 i więcej sztuk.

Źródło: Dane GUS.

Tabela 11

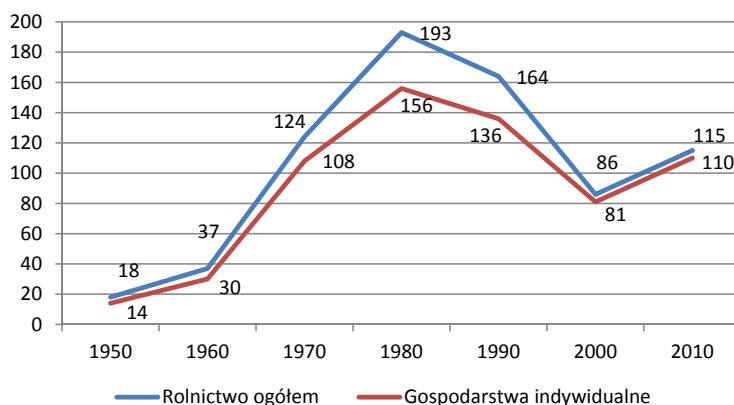
Niektóre dane dotyczące chowu trzody chlewnej w wybranych latach

Rok	Trzoda chlewna – tys. szt.; stan w czerwcu ^a		Odsetek pogłowia w gosp. indywid.	Odsetek gospod. z trzodą chlewną	Odsetek trzody chlewnej w gosp. o liczbie sztuk świń			
	Rolnictwo ogółem	Gospod. indywid.			1-2	3-10	11-50	≥50
1987	18 546	13 227	71,3	59,9	7,1	27,6	52,9	12,4 ^d
1990	19 464	13 948	71,7	62,7	6,6	23,7	54,0	15,7 ^d
1994	19 446	16 759	86,1	59,5	3,3	16,8	50,5	29,4 ^d
1996	17 964	15 439	85,9	50,3	2,9	12,4 ^b	46,6 ^c	41,0
2000	17 122	15 447	90,2	46,4	2,1	8,5 ^b	39,3 ^c	50,1
2005	18 112	16 044	88,6	28,3	1,7	6,4 ^b	34,2 ^c	57,7
2010	15 278	13 133	86,0	21,0	1,1	4,2 ^b	24,7 ^c	71,0

^a 2000 r. – stan w lipcu; ^b 3-9 szt.; ^c 10-49 szt.; ^d 51 i więcej sztuk.

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

Możliwości zwiększania skali produkcji na drodze intensyfikacji stworzyła industrializacja głównie poprzez podaż przemysłowych środków do produkcji rolnej. W szczególności rzecz idzie o nawozy chemiczne, środki chemicznej ochrony roślin, pasze przemysłowe oraz technikę rolniczą. Przykładem tego może być zużycie nawozów mineralnych lub chemicznych w przeliczeniu na czysty składnik na 1 ha użytków rolnych, co dla momentów 10-letnich zilustrowano na rysunku 3.

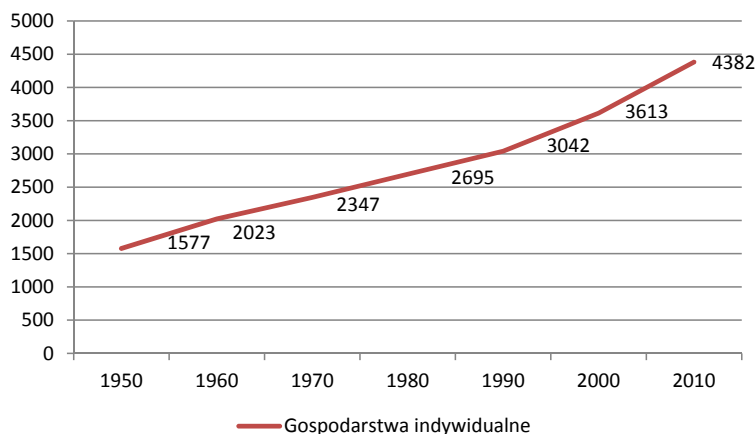

Rys. 3. Zużycie nawozów mineralnych (lub chemicznych) na 1 ha użytków rolnych (kg NPK)^a

^a W latach 1950 i 1960 gospodarstwa indywidualne łącznie ze spółdzielniami produkcyjnymi.

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

Zwiększanie skali produkcji poprzez koncentrację upraw i stad zwierząt hodowlanych oraz intensyfikację nakładową prowadziło do podnoszenia plonów i produktywności zwierząt. Za przykład może posłużyć mleczność krów, która w rolnictwie indywidualnym zwiększyła się 2,8-krotnie w latach 1950-2010 (rys. 4).

Rys. 4. Przeciętny roczny udój mleka od 1 krowy w gospodarstwach indywidualnych w latach 1950-2010

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS.

Orientacja rynkowa gospodarstw

Modernizacja rolnictwa chłopskiego rozpoczęła się wraz z przechodzeniem od produkcji wyłącznie lub głównie na własne potrzeby, tj. potrzeby rodziny lub ściślej gospodarstwa domowego, do produkcji na rynek. Znaczenie tego faktu nie polega wyłącznie na zmianie proporcji. Przecież i w okresie pańszczyźnianym znaczna część produkcji (dwie – trzy dziesiątyny) była przekazywana innym. Takie samo zjawisko miało miejsce i później w odniesieniu do zadłużonych gospodarstw chłopskich, które przekazywały na spłatę długu nierzadko nawet połowę wytworzonej produkcji. W pierwszym i drugim przypadku były przekazywane produkty, których wytwarzanie odpowiadało celom egzystencyjnym rodziny, normalnej organizacji gospodarstwa. Natomiast przejście do produkcji na rynek (załączki tego były już w gospodarce czynszowej) spowodowało rewolucję w organizacji gospodarstw rolnych. Po pierwsze dlatego, że wytwarzanie takiego czy innego produktu na rynek bazowało na popycie i lepszej czy gorszej kalkulacji ekonomicznej (opłacalności). Po drugie dlatego, że produkcja rynkowa burzyła tradycyjną – zrównoważoną – organizację gospodarstwa, zapoczątkowując procesy specjalizacji i skali produkcji. Po trzecie, konkurencja na rynku potęgowała procesy specjalizacji i skali produkcji przez koncentrację ziemi, czyli gospodarstw rolnych i ich potencjału produkcyjnego, wspomaganego przez intensyfikację nakładów materiałowych. Po czwarte, zjawiska makroekonomiczne i makrospołeczne uruchomiły nowe motywacje i zapotrzebowanie na pieniądź, co wymagało ciągłego postępu w wyżej zasygnalizowanych procesach. W przebiegu tych procesów coraz większą rolę zaczęły odgrywać czynniki makroekonomiczne, pozarolnicze sfery gospodarki rolno-żywnościowej oraz sprawność instytucji rolników.

Tabela 12

Gospodarstwa indywidualne prowadzące działalność rolniczą według orientacji rynkowej w wybranych latach

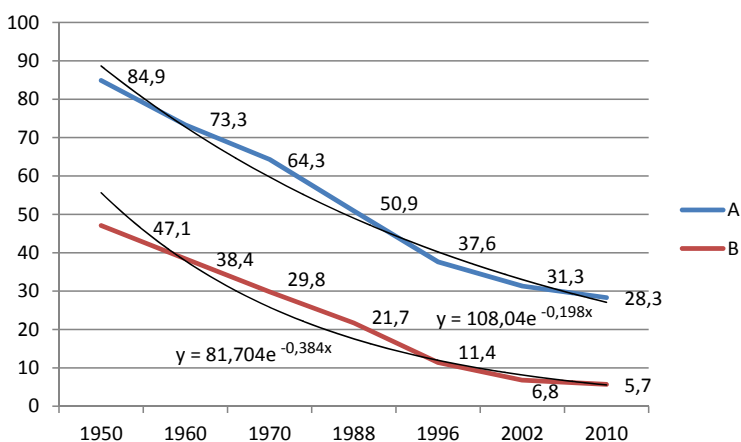
Wyszczególnienie	1996	2002	2005	2010
Liczba gospodarstw	2 830,1	2 174,0	2 472,8	1 886,9
- rynkowe ^a	1 103,4	941,0	1 457,9	1 163,3
- samozaopatrzeniowe	1 726,7	1 233,0	1 014,9	723,6
Do 1 ha	842,1	556,2	768,3	406,7
- rynkowe	11,5	26,3	271,8	186,5
- samozaopatrzeniowe	830,6	529,9	496,5	220,2
≥ 1 ha	1 988,0	1 617,8	1 704,5	1 480,2
- rynkowe	1 091,8	914,7	1 186,0	976,8
- samozaopatrzeniowe	896,2	703,1	518,5	503,4

^a Dane o liczbie gospodarstw rynkowych i samozaopatrzeniowych nie są całkowicie porównywalne. W tych pierwszych latach gospodarstwa rynkowe wyodrębniono na podstawie wartości sprzedaży (co najmniej 3 tys. zł), w tych drugich natomiast według kryterium przeważającego przeznaczenia: na rynek czy na potrzeby własne.

Od połowy lat 90. zeszłego wieku liczba gospodarstw indywidualnych zmniejszyła się o 1/3, przy czym gospodarstw co najmniej 1-hektarowych o 1/4. Wśród tych ostatnich większy ubytek nastąpił w gospodarstwach samozaopatrzeniowych (o 40-50%), natomiast w odniesieniu do gospodarstw rynkowych spadek wyniósł około 10%. Przyjmując, iż nie nastąpią istotne zmiany na rynku produktów żywnościowych, można przewidywać dalsze zmniejszenie liczby gospodarstw indywidualnych, zarówno rynkowych, jak i samozaopatrzeniowych, tak że w 2020 r. ogólna liczba gospodarstwa z działalnością rolniczą wyniesie około 1,3-1,4 mln, z czego gospodarstw o orientacji rynkowej około 800 tys.

Źródła utrzymania gospodarstw domowych

Mechanizmy ekonomiczne i społeczne rozwoju cywilizacyjnego powodują spadek absolutny, a tym bardziej względny ludności utrzymującej się z dochodu rolniczego (gospodarstwa rolne). To samo dotyczy oczywiście gospodarstw domowych. Różnice pomiędzy osobami a rodzinami (gospodarstwami domowymi) utrzymującymi się z poszczególnych źródeł są znaczne, a przyczyny tego są tyleż zrozumiałe, co i oczywiste. Ustalenie trendów w tym zakresie nie jest łatwe ze względu na brak porównywalnych danych. Dlatego trendy zilustrowane na rysunku 5 trzeba traktować jako zgrubne przybliżenia. Niemniej kierunek zmian jest jednoznaczny. Rolnictwo rodzinne schodzi na dalszą pozycję w zakresie podstawowego (przeważającego) źródła utrzymania ludności w Polsce, podążając w tym zakresie tropem krajów wysoko rozwiniętych. Relatywnie powolne zmiany struktury agrarnej powodują natomiast, iż spada odsetek rodzin rolniczych (gospodarstw domowych), dla których gospodarstwo rolne stanowi główne źródło utrzymania. Jest to skutek nasilenia się zjawiska dwu (wielu)-zawodowości oraz systemu ubezpieczeń społecznych w rolnictwie indywidualnym. Trendy w tym zakresie będą kontynuowane, aczkolwiek w wolniejszym tempie.

Rys. 5. Gospodarstwa rolne według znaczenia rolniczego źródła utrzymania (%)

A – odsetek gospodarstw rolnych będących głównym źródłem utrzymania dla gospodarstw domowych związanych z nimi; B – odsetek ludności utrzymującej się głównie z rolnictwa.

Źródło: Obliczono na podstawie danych GUS.

Korzystając z danych ostatnich trzech powszechnych spisów rolnych scharakteryzujemy bliżej zmiany w zakresie źródeł utrzymania gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (tab. 13). Posłużymy się grupami społeczno-ekonomicznymi GUS. Wyniki podane w tabeli 12 nieznacznie różnią się od zamieszczonych na rysunku 5, co wynika głównie z różnic metodologicznych. Kierunek zmian jest natomiast taki sam, jednakże zmiana struktury gospodarstw według przeważającego źródła utrzymania jest znacząca. Zwiększył się przede wszystkim odsetek gospodarstw utrzymujących się z własnego pozarolniczego biznesu (aż o 5,3 pkt. proc.), rolników (o 2 pkt. proc.) i pracowników (o 1,2 pkt. proc.), natomiast wyraźnie zmniejszył się odsetek gospodarstw emerytów i rencistów (aż o 8,8 pkt. proc.). W tym okresie ogólna liczba gospodarstw indywidualnych zmniejszyła się o 48%, gospodarstw rolników o 33%, pracowników o 35%, a emerytów i rencistów o 57%. Zwiększyła się natomiast liczba gospodarstw, dla których przeważające źródło utrzymania stanowi pozarolnicza działalność gospodarcza na własny rachunek i to aż o 40%. To zjawisko należy ocenić nader pozytywnie.

Tabela 13

Liczba gospodarstw^a według grup społeczno-ekonomicznych w wybranych latach

Wyszczególnienie	1996		2002		2010	
	ogółem	≥1 ha	ogółem	≥1 ha	ogółem	≥1 ha
I. Rolników	776,3	764,1	607,4	584,2	521,1	505,3
II. Rolniczo-pracownicze	56,4	55,7	25,3	24,8	12,7	12,2
III. Pracowników i pracowniczo-rolnicze	965,4	523,9	609,7	410,7	623,8	457,1
IV. Pracujących na własny rachunek	128,2	58,0	93,4	69,4	179,6	138,2
V. Emerytów i rencistów	864,1	416,5	634,0	377,2	371,8	223,7
VI. Inne niezarobkowe	53,4	22,1	47,8	24,4	59,4	18,7
VII. Pozostałe	192,1	146,7	156,4	127,2	119,3	104,0
Struktura (razem = 100)						
I. Rolników	25,6	38,5	30,1	39,2	27,6	34,6
II. Rolniczo-pracownicze	1,9	2,8	1,3	1,7	0,7	0,8
III. Pracowników i pracowniczo-rolnicze	31,8	26,4	30,2	27,5	33,0	31,3
IV. Pracujących na własny rachunek	4,2	2,9	4,6	4,7	9,5	9,5
V. Emerytów i rencistów	28,5	21,0	31,4	25,3	19,7	15,3
VI. Inne niezarobkowe	1,8	1,1	2,4	1,6	3,1	1,3
VII. Pozostałe	6,3	7,4	7,8	8,5	6,3	7,1

^a Gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą (dla 1996 r. w przypadku gospodarstw ogółem dane dotyczą wszystkich gospodarstw – prowadzących i nie prowadzących działalności rolniczej).

Źródło: Dane GUS.

Zakończenie

Gospodarstwa chłopskie (rodzinne) są produktem historycznego rozwoju – zatem mają swój początek i będą mieć swój koniec, ale jeszcze nie teraz. Gospodarstwo chłopskie – najogólniej ujmując – stanowi pewien typ gospodarstwa rolnego, który wyróżnia się pewnymi względnie trwałymi cechami: własna praca, orientacja na samozaopatrzenie, kryterium przetrwania i następnie dochodu (a nie zysku), więzi rodzinne, specyficzny system wartości. Gospodarstwo rodzinne stanowi natomiast zmodernizowane gospodarstwo chłopskie z orientacją na rynek oraz nieco innym systemem wartości, ale różnica w tym zakresie jest „miękką”. Współcześnie w Polsce, a także w innych krajach – nawet wysoko rozwiniętych – występują równocześnie oba typy, a także rodzinne przedsiębiorstwa rolne⁸.

Podstawowe determinanty gospodarstwa chłopskiego aż do epoki przemysłowej stanowiły samozaopatrzenie produkcyjne i konsumpcyjne oraz nastawienie na reprodukcję rodziny chłopskiej. Oczywiście gospodarstwa chłopskie także produkowały na rynek, ale towarowość tych gospodarstw była wymuszona koniecznością świadczeń zewnętrznych. Epoka przemysłowa zepchnęła rolnictwo na drugi plan, zmieniając tradycyjny charakter gospodarstwa rolnego oraz sytuację rodziny chłopskiej. W szczególności rozrost miast (urbanizacja) związany z rozwojem przemysłu w XVII-XIX w. tworzył rosnący popyt na artykuły rolne (żywność i surowce dla przemysłu), zaś zmiany techniczne i organizacyjne umożliwiały zwiększenie podaży tych produktów. Temu towarzyszyły zmiany w pozycji chłopów (zniesienie poddaństwa: uzyskanie wolności osobistej i swobody przemieszczania się), zmiany w świadomości i aspiracjach, kulturze, postrzeganiu otoczenia, a także zaczął się zmieniać model rodziny chłopskiej. Gospodarstwa chłopskie rozpoczęły proces ogromnych przeobrażeń, które w syntetycznej formie wyraża powiedzenie: od chłopca do rolnika, następnie farmera i agrobiznesmena. Znakomicie przedstawił to Dostojny Jubilat w swoich licznych pracach⁹. Proces ten nadal się dokonuje, obejmując nowe kraje i regiony świata, w których rolnictwo chłopskie (rodzinne) jeszcze dominuje i przesądza o bezpieczeństwie żywnościowym, jak też skali zjawiska głodu (nieodżywienia) i ubóstwa.

Procesy rozwoju i różnicowania rolnictwa rodzinnego inaczej przebiegają w krajach wysoko rozwiniętych, które dokonały transformacji rolnictwa w okresie industrializacji, a inaczej w krajach rozwijających się, które stanęły przez barierami rozwojowymi, jakich nie doświadczały kraje wysoko rozwinięte. Te pierwsze mają już za sobą fazę intensywnych zmian struktury agrar-

⁸ Szerzej zob. Zegar J.St., *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009; oraz Zegar J.St., *Współczesne wyzwania rolnictwa*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2012.

⁹ Zob. zwłaszcza prace: Tomczak F., *Procesy dostosowawcze rodzinnych gospodarstw rolnych do warunków gospodarki rynkowej*. Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego, z. 43. SGH, Warszawa 1994; Tomczak F., *Od rolnictwa do agrobiznesu*. SGH, Warszawa 2004; Tomczak F., *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. IRWiR PAN, Warszawa 2005.

nej, a te drugie stoją dopiero w obliczu takich zmian. Te pierwsze borykają się z zrównoważeniem rolnictwa, korzystając z dużych transferów środków od podatników, te drugie natomiast stoją w obliczu „pierwszego pchnięcia” – migracyjnego i akumulacyjnego wkładu rolnictwa w ogólny rozwój gospodarczy i to w warunkach diametralnie odmiennych od tych, jakie miały miejsce w okresie industrializacji krajów obecnie wysoko rozwiniętych. Nastąpiło zatem swoiste pęknięcie świata o trudnych do przewidzenia skutkach. W tym kontekście dylemat wyboru stoi także przed polskim rolnictwem, bowiem nic nie jest jeszcze przesądzone, a i wzorzec podlega rosnącej kontestacji. Napomykam o tym, ponieważ współcześnie to, co się dzieje w świecie ma wpływ na dalsze przeobrażenia rolnictwa w Polsce.

Rolnictwo rodzinne w swoim rozwoju napotykało określone bariery rozwojowe. Do najważniejszych z nich należała bariera skali produkcji, bariera dochodowa, bariera popytu i bariera społeczno-socjologiczna. Obecnie w miarę koncentracji potencjału produkcyjnego gospodarstw rodzinnych rozluźnieniu ulega bariera skali produkcji i bariera dochodowa. W Polsce dotyczy to jednak stosunkowo niedużej frakcji gospodarstw rodzinnych. Liberalizacja rynku oraz szybki rozwój ludnych krajów rozwijających się oraz rozwój pozażywnościowych rynków surowców pochodzenia rolniczego wydatnie osłabiają barierę popytu. Zmienia się także bariera społeczno-socjologiczna wobec rosnących wymagań młodego pokolenia co do warunków pracy i życia (m.in. brak wolnego czasu, ograniczone możliwości kształcenia, rozwoju kulturalnego itp.). Problemem staje się zanikanie zjawiska wielopokoleniowości i liczności rodzin rolniczych, co pomimo mechanizacji ostrzej stawia sprawę siły roboczej, zwłaszcza wobec specjalizacji. Równocześnie na znaczeniu nabiera bariera środowiskowa, która wymusza zmiany produkcyjno-technologiczne w gospodarstwach rolnych.

Rolnictwo rodzinne podlega także znaczącym przeobrażeniom struktur wewnętrznych. Chodzi tu o proces dyferencjacji ekonomicznej tego rolnictwa (z powodu dostępności do ziemi, zasobów pracy rodzin, ustroju...) oraz napędzane przez rynek procesy intensyfikacji, specjalizacji i koncentracji. Specyfika przeobrażeń rolnictwa polega na tym, iż jego rozwój nieuchronnie związany jest z upadkiem (eliminacją) jednych gospodarstw, co daje szansę innym. Jednocześnie – w związku z nowymi, czy trafniej powiedzieć z nowo uświadomionymi funkcjami rolnictwa, coraz bardziej znajdującymi wyraz w wartościowaniu społecznym i ekonomicznym, a także barierą środowiskową – imperatywem staje się rozwój spełniający kryteria zrównoważenia. To nowe i wielkie wyzwanie, którego podjęcie będzie silnie rzutować na dalsze przeobrażenia polskiego rolnictwa.

PROF. DR HAB. ANDRZEJ KOWALSKI
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej – PIB
Warszawa

PERSPEKTYWY ROZWOJU ROLNICTWA EUROPEJSKIEGO

Kolejne rozszerzenia Unii Europejskiej, które zbiegły się z ograniczeniami budżetowymi związanymi z przedłużającą się recesją, a także negocjacje prowadzone w ramach Światowej Organizacji Handlu, wywierają istotny wpływ na kształt i zakres publicznego wsparcia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Okoliczności te sprawiły, że negocjacje na temat zasad, celów, instrumentów i sposobu finansowania Wspólnej Polityki Rolnej były wyjątkowo trudne i długie. Z trudem osiągnięty konsensus w sprawie zasad Wspólnej Polityki Rolnej do końca drugiej dekady XXI wieku inspiruje debatę na temat nowych warunków funkcjonowania oraz pojawiających się wyzwań i szans dla europejskiego rolnictwa. Prowadząc rozważania na temat nowych podstaw wsparcia publicznego dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich należy odpowiedzieć na zasadnicze pytania:

- Czy priorytetowym kierunkiem dalszego rozwoju Wspólnej Polityki Rolnej będzie wzmocnienie konkurencyjności produktów rolnych i przemysłu spożywczego Wspólnoty w handlu światowym?
- Czy w kolejnych latach wyznacznikiem dla nowej polityki rolnej będą w jeszcze większym stopniu wartości związane z ochroną środowiska naturalnego i rozwojem obszarów wiejskich?
- Na ile realizacja tych celów nastąpi poprzez lepszą koordynację środków polityki rynkowej i strukturalnej?

Otwartą sprawą pozostaje ponadto, jak zachęcić rolników do akceptacji potrzebnych, a czasem radykalnych zmian.

Globalne uwarunkowania rozwoju europejskiego rolnictwa i WPR

Rozwój procesów społeczno-gospodarczych staje się coraz mniej przewidywalny, pomimo istotnego postępu w metodach prognozowania. Określenie kierunków rozwoju agrobiznesu w perspektywie najbliższych kilkunastu lat jest zadaniem natury bardziej futurologicznej niż prognostycznej. Trudności wynikają nie tylko z złożoności problemu łączącego aspekty przyrodnicze, społeczne, ekonomiczne, przestrzenne i polityczne, ale przede wszystkim ze zmieniających się założeń wyjściowych. Obok występujących przy wszystkich progno-

zach trudności związanych z określeniem koniunktury gospodarczej w kraju i na świecie, kierunków rozwoju i możliwości wdrażania postępu technicznego, aktywności demograficznej sytuacji na rynku pracy itp. występują ograniczenia związane z nie dodefiniowaniem celów i zasad polityki ekonomicznej w agrobiznesie. Coraz powszechniejsze staje się przekonanie, że problem rekonstrukcji agrobiznesu i jego modernizacji jest jednym z najważniejszych i zarazem najtrudniejszych zadań polityki gospodarczej. Wokół polityki rolnej skupia się wiele poważnych kontrowersji teoretycznych, co w konsekwencji przenosi się na spory natury politycznej utrudniając przyjęcie trwałych zasad i celów polityki ekonomicznej i społecznej. Strategiczne problemy rolnictwa nie mogą być, jak to się często dzieje, rozpatrywane jedynie z punktu widzenia wyżywienia społeczeństwa i warunków życia ludności rolniczej. Niezbędne jest rozpatrywanie tych problemów przez pryzmat spraw bezrobocia, socjalnych obciążeń budżetu państwa i budżetów lokalnych, możliwości finansowego wsparcia ze strony państwa, niebezpieczeństwa rozszerzania się regionalnych obszarów biedy, narastającej liberalizacji handlu międzynarodowego. Z powyższych powodów długookresowych problemów rolnictwa nie można rozwiązywać w ramach wąsko rozumianej polityki rolnej.

Rozwój rolnictwa we współczesnym świecie jest rezultatem zarówno samostnych procesów gospodarczych, jak i realizowanej krajowej polityki rolnej uwzględniającej zarówno uwarunkowania wewnętrzne, jak i światowe tendencje wyznaczające miejsce sektora rolnego w gospodarce poszczególnych krajów, jego znaczenie i kierunki zmian. Znajomość uwarunkowań zewnętrznych związanych z internacjonalizacją gospodarek i społeczeństw, rozwojem systemu rynkowego i ustroju demokratycznego, pojawieniem się tzw. problemów globalnych powoduje, że staranna analiza gospodarki światowej i uwzględnienie wniosków z niej płynących w formułowaniu zasad polityki ekonomicznej, w tym rolnej, jest warunkiem niezbędnym dla osiągnięcia sukcesu przez daną gospodarkę. Otwierająca się w wyniku procesu globalizacji i integracji gospodarka powoduje, że w coraz większym stopniu wzrost gospodarczy, bogactwo obywateli i równowaga makroekonomiczna staje się prostą konsekwencją jakości krajowych podmiotów gospodarczych i ich zdolności do podejmowania wyzwań konkurencyjnych. Globalizacja (międzynarodowa integracja ekonomiczna) stwarza nowe możliwości, ale także nowe zagrożenia. Te gospodarki, które stworzą warunki przyciągające zagraniczne inwestycje i nowe technologie, mają szansę na wysokie tempo wzrostu. Brak obiektywnych przesłanek zachęcających inwestorów powoduje, że kapitał, technologie i wysoko wykwalifikowana siła robocza przenoszą się do kraju, który jest w stanie stworzyć sprzyjające otoczenie biznesowe, zaś gospodarki, niezdolne do dostosowania się do rywalizacji spychane są na margines.

Szansę i zagrożenia związane z globalizacją i globalną konkurencją dla sektora gospodarki żywnościowej mają swój wymiar realny i instytucjonalny. Wzajemne rozległe związki pomiędzy rolnictwem i całym gospodarstwem społecznym w procesie globalizacji ulegają znacznemu pogłębieniu pomimo

relatywnego zmniejszania się pozycji rolnictwa mierzonej przy pomocy tradycyjnych mierników. Rośnie znaczenie rolnictwa dla zachowania środowiska naturalnego, zatrudnienia, stylu życia, zaspokajania aspiracji ludności rolniczej, zachowania i tworzenia wartości kulturowych, rozwoju turystyki i rekreacji. Następuje przewartościowanie koncepcji rozwoju ilościowego na jakościowe rozwiązania. Coraz częściej rolnictwo realizuje nie tylko cel ekonomiczny, ale także realizuje cele socjalne, społeczne, kulturowe i środowiskowe.

Zróżnicowanie poziomów rozwoju ekonomicznego i systemów gospodarczych państw oraz struktur społecznych, ekonomicznych i politycznych sprawiają, że wybór strategiczny, przed jakimi stoją, jest zasadniczo indywidualny. Wiąże się on ściśle z koniecznością dostosowania systemu gospodarczego do kierunków zmian w warunkach konkurencji globalnej. Wymaga to podnoszenia jakości systemu instytucjonalnego przy zachowaniu dbałości o efektywność i równowagę ekonomiczną i społeczną.

Analiza światowego rolnictwa stanowi więc niezbędną przesłankę do formułowania programu rozwoju europejskiego rolnictwa i polityki rolnej. Polityka rolna powinna być w coraz większym stopniu oparta na przesłankach globalnych. W skali światowej coraz większe znaczenie będą miały następujące czynniki:

- wzrost liczby ludności (do 2050 zwiększy się o 2 miliardy),
- niska aktywność produkcyjna rolnictwa w relacji do technologii informacyjnej,
- wdrażanie nowych generacji technologii farmingu oraz „inteligentnej” żywności,
- drastyczne zmiany struktur rolnictwa oraz rolniczego marketingu,
- spadek produkcji rolniczej w krajach o rozwiniętej gospodarce,
- w miejsce dotychczasowych powstaje nowe centrum produkcji żywności na skalę globalną, a jest nim Ameryka Łacińska oraz Karaiby,
- nasilenie procesu degradacji środowiska naturalnego,
- przyspieszony proces urbanizacji obszarów wiejskich.

Narastająca konkurencja międzynarodowa zmusza rolnictwo europejskie do konkurowania przede wszystkim jakością, czyli upowszechnianiu technik kontrolowania procesu produkcji żywności zgodnie z ustalonymi normami jakościowymi.

Konkurencyjność rolnictwa europejskiego

Pomimo ewolucji instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej główne jej cele pozostają podobne od lat, tj. m.in. rozwój konkurencyjnego sektora rolnego, wsparcie metod wytwarzania produktów o wysokiej jakości metodami przyjaznymi dla środowiska naturalnego, stabilizacja dochodów rolniczych, wspieranie rozwoju obszarów wiejskich. Zmniejsza się ranga instrumentów regulujących rynki rolne na rzecz wzmocnienia instrumentów wspierających struktury wsi i podtrzymujących dochody producentów rolnych.

Konkurencyjność to zdolność przystosowania się gospodarki, a raczej jej podmiotów albo ich produkcji do zmieniających się warunków, pozwalająca utrzymać

lub poprawić ich pozycję na rynku w warunkach globalnych¹. Konkurencyjnym jest ten podmiot, który jednocześnie zwiększa swój udział w rynku i swój dochód realny. Wzrost lub spadek konkurencyjności w części zależy od czynników rynkowych – zmian w strukturze popytu i podaży, warunków konkurencji, zmian poziomu i struktury cen na rynku międzynarodowym, w części zaś od czynników strukturalnych. Konkurencyjnym jest ten, kto intensywniej wykorzystuje cenę i środki pozacenowe w walce o klienta. W dłuższym okresie, konkurencyjnym jest nie tyle podmiot, który stosuje obniżki cen, lecz ten, który umacnia swoją pozycję w sektorach o dobrych perspektywach rozwoju².

Podstawowym, długookresowym źródłem wzrostu konkurencyjności jest postęp ekonomiczny. Przejawami postępu ekonomicznego są: względna poprawa efektywności, wydajności, redukcji kosztów jednostkowych, postęp we wdrażaniu szeroko rozumianych innowacji. Jeśli wzrost konkurencyjności cenowej i pozacenowej nie wynika z postępu ekonomicznego, jest to konkurencja pozorna. W krótkim czasie można poprawić konkurencyjność poprzez silną deprecjację waluty jak i pogorszenia terms of trade. Jednak w długim okresie, aby być konkurencyjnym, wymienionym działaniom musi towarzyszyć względnie wyższy niż w innych podmiotach (także zagranicznych) wzrost efektywności gospodarowania.

Bardzo ważnymi czynnikami poprawy konkurencyjności są czynniki strukturalne. Pewne struktury gospodarcze ze swej istoty są rozwojowe, gdyż zawierają w sobie takie czynniki i mechanizmy, które kreuja postęp. Inne zaś struktury są nierozwojowe i pchają gospodarkę w kierunku stagnacji. Warunkiem przełamania „zakłętą” kręgu, powodującego niekonkurencyjność gospodarki i podmiotów jest „wtłoczenie” nowych technologii i zmiana struktur gospodarczych³.

Restrukturyzację rolnictwa utożsamia się często jedynie ze zmianą struktury agrarnej, tj. ogólnej liczby gospodarstw, ich struktury obszarowej, średniej wielkości gospodarstwa rolnego, liczby gospodarstw w poszczególnych grupach obszarowych. Uważam, że tego typu pogląd jest niesłusznym uproszczeniem. Zmiany struktury agrarnej nie mogą być celem samym w sobie. Są jedynie ilościowym przejawem restrukturyzacji rolnictwa. Nie powinny zatem stanowić jej istoty, a jedynie ważny czynnik, który może tworzyć korzystne warunki do zmian jakościowych. Należy o tym pamiętać, zwłaszcza w kontekście uwarunkowań makroekonomicznych – bezrobocia w całej gospodarce i ograniczonych możliwości w finansowaniu restrukturyzacji rolnictwa ze środków budżetowych.

Restrukturyzacja rolnictwa to przede wszystkim przekształcenia jakościowe. Jakościowe aspekty restrukturyzacji przejawiają się m.in. w zmianach: techno-

¹ K. Żukrowska, Konkurencyjność systemowa w procesie transformacji. Przykład Polski [w:] Konkurencyjność gospodarki Polski w dobie integracji z Unią Europejską i globalizacji (pod red. Jana Bossaka i Wojciecha Bieńkowskiego). IGŚ, KGŚ, SGH, t. 1, 2001.

² J. Bossak, Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki kraju i przedsiębiorstwa. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne [w:] Konkurencyjność..., op. cit.

³ A. Woś, Agrobiznes. T. 1: Makroekonomika. Wyd. Key Text, Warszawa 1996, s. 255-256.

logii produkcji, w tym kształtowaniu i upowszechnianiu postępu biologicznego, którego nośniki mogą być efektywnie stosowane zarówno w gospodarstwach dużych, jak i małych oraz średnich; zarządzania gospodarstwem; struktury produkcji uwzględniającej zarówno potencjał ekonomiczny i warunki naturalne gospodarstwa, jak i wymogi rynku. Można więc stwierdzić, że ciężar restrukturyzacji powinien przesunąć się w kierunku przekształceń w samym gospodarstwie oraz rozwoju jego bliższego i dalszego otoczenia, w tym struktur rynkowych, poprawy zarządzania i rolniczego know-how, a także kształtowania nowych struktur społecznych.

Specyfika rolnictwa polega na tym, że wielu czynników produkcji nie można przesunąć do innych zastosowań. Albo będą wykorzystane w rolnictwie, albo pozostaną bezczynne. Gospodarstwa chłopskie nie można utożsamiać z prywatną firmą spoza rolnictwa, która albo zmienia sferę działania, albo zwalnia pracowników. Gospodarstwo rolne mimo spadku opłacalności nie zmienia sfery działania i nie zwalnia z pracy części członków rodziny, jeżeli nie mają oni realnej alternatywy podjęcia innej pracy. Zaostrzenie reguł rynkowych nie musi wywoływać selekcji i koncentracji. Gospodarstwa często na spadek cen odpowiadają wzrostem produkcji (efekt Kinga). Całkowicie inny w gospodarstwach chłopskich jest wymiar ryzyka i bankructwa. Gospodarstwo chłopskie nie ma cech innych prywatnych firm na rynku, które w wyniku nieopłacalności produkcji utrzymującej się w dłuższym okresie muszą zbankrutować. Niestabilność ekonomiczna, bezrobocie na wsi oraz niskie ceny ziemi nie skłaniają słabych gospodarstw do sprzedaży części czy całości gospodarstwa. W bogatych krajach Europy Zachodniej jest około 20 milionów bezrobotnych, a ilość ludzi o niestabilizowanej sytuacji materialnej szacuje się na 50 do 70 milionów. Niezwykle wysokie i stale rosnące bezrobocie powoduje kryzysy społeczne i polityczne.

Wyzwania WPR

Polityka gospodarcza powinna opierać się na określonej wizji przyszłości. Chcąc racjonalnie działać, trzeba wiedzieć, w jakim kierunku oraz do czego się zmierza. To, co wydaje się racjonalne z lokalnej perspektywy oraz w krótkim okresie czasu, może okazać się krańcowo nieracjonalne z punktu widzenia makroekonomicznego i w dłuższym horyzoncie czasowym.

Kluczową kwestią w procesie konstruowania strategii rozwojowej jest wybór celów. Ich sprecyzowanie wiąże się z podstawowymi aspektami procesu rozwoju, czyli z aspektem techniczno-gospodarczym, ekonomicznym, przestrzenno-ekologicznym, społeczno-politycznym oraz cywilizacyjno-kulturowym. Ponieważ związane z tymi aspektami punkty widzenia oraz wynikające z nich kryteria oceny są odmienne, nieunikniona jest wynikająca stąd rozbieżność ocen. Ocena możliwych dróg rozwojowych może być różna w przypadku poszczególnych punktów widzenia i związanych z nimi kryteriów wyboru.

Problemy dla przyszłej WPR:

- Rolnictwo i wieś poszukuje nowej równowagi pomiędzy celami, do których powinny zmierzać: bezpieczeństwo żywnościowe, stabilizacja cen rolnych,

konkurencyjność rolnictwa i sektora gospodarki żywnościowej, stawienie czoła wyzwaniom związanym ze zmianami klimatu, globalizacją itp.;

- Obszary wiejskie stanowią ważny element różnorodności geograficznej i społeczno-ekonomicznej (właśnie na obszarach wiejskich różnice w poziomie PKB na mieszkańca są największe). W dążeniu do zapewnienia spójności terytorialnej i zachowania żywotności obszarów wiejskich istotne znaczenie dla procesów rozwojowych ma różnicowanie działalności gospodarczej, jak i zapewnienie dostępu do usług socjalnych, dostęp do sieci transportowych i telekomunikacyjnych;
- Konieczne jest podejście zintegrowane, które opiera się na integracji polityk (polityki spójności, WPR, a także innych polityk mających skutki terytorialne – jak polityka transportowa, ochrony środowiska itp);
- Zamiast postrzegać obszary miejskie wiejskie jako konkurentów właściwsze jest podejście bazujące na uznaniu i waloryzacji wspólnego kapitału terytorialnego wsi i miast (w przeciwieństwie do czasami głoszonego postulatu, aby robić wszystko, by obszary wiejskie generowały innowacje i podnosiły konkurencyjność gospodarki).

Tworząc nową strategię rozwoju rolnictwa europejskiego dostosowaną do warunków globalnych de facto należy poddać analizie istniejące we współczesnym świecie istniejące modele rozwoju rolnictwa.

Rozwój industrialny. Na płaszczyźnie materialnej industrializacja otworzyła nowe horyzonty dla wzrostu produkcji rolnej poprzez wytwarzanie środków produkcji wspomagających i zastępujących siłę roboczą – rąk ludzkich i zwierząt (mechanizacja) – oraz wspomagających wydajność ziemi i zwierząt gospodarskich (środki chemii rolnej, pasze przemysłowe, postęp agrobiologiczny). Te pierwsze umożliwiły przekroczenie skali produkcji uprzednio ograniczonej przez zasoby pracy, uwolnienie znaczących zasobów pracy ludzkiej na potrzeby przemysłu i innych pozarolniczych sektorów gospodarstwa społecznego, uwolnienie na potrzeby konsumpcji tych produktów rolnych, które uprzednio przeznaczano na karmienie żywej siły pociągowej. Otwarta została droga do zwielokrotnienia plonów i produktywności zwierząt gospodarskich. Rosła intensywność produkcji rolnej, na ogół dzięki wdrażaniu kapitałochłonnych technik produkcji rolniczej. Wszystko to prowadziło do zwiększenia nakładów pochodzenia przemysłowego – także tych eliminujących produkty wytwarzane przez rolnictwo. Do rolnictwa wkraczał postęp techniczny, agronomiczny i genetyczny. Umożliwiło to niebywały wzrost plonów i wydajności zwierząt, a przede wszystkim wydajności pracy.

Na płaszczyźnie ekonomicznej industrializacja wywierała wpływ na rolnictwo poprzez zwiększanie popytu na produkty rolne, ssanie siły roboczej z rolnictwa, postęp w środkach transportu umożliwiający przemieszczanie produktów rolnych na dalekie odległości (i rozwój ośrodków miejskich), przejmowanie niektórych funkcji przetwórstwa rolno-spożywczego oraz rozwój techniki rolniczej. Tworzyło to przesłanki do najważniejszej zmiany, a mianowicie komercjalizacji rolnictwa polegającej na wysunięciu się dochodu pieniężnego na czoło celów stawianych

przez rolników, w skrajnym przypadku nawet jako celu jedyne. To oczywiście przeorientowało całą ekonomikę produkcji rolnej oraz organizację gospodarstw rolnych na maksymalizację dochodu (zysku), który stał się głównym motywem działalności w rolnictwie. Motyw ten tworzył nakaz maksymalizacji produkcji według zasady przyrostów krańcowych. Dopóki popyt nie stanowił bariery, z efektów maksymalizacji produkcji korzystali rolnicy. Sytuacja zaczęła się jednak zmieniać w ostatnich dekadach XX wieku pod wpływem zarówno wzrostu produktywności rolnictwa, zwłaszcza w rozwiniętych krajach zachodnioeuropejskich, importu tanich produktów rolnych z krajów zamorskich (rozwój środków transportu), a także postępującego ekonomicznego zróżnicowania ludności, co hamowało wzrost popytu. Pojawienie się bariery popytu miało ogromne konsekwencje dla rolnictwa. Bariera popytu w warunkach rosnącej podaży uruchomiła sekularny proces obniżki cen produktów rolniczych, tj. rozwierania się nożyc cen rolnych, a zatem – proces transferu wartości tworzonej w rolnictwie do konsumentów oraz nierolniczych sektorów gospodarki. Równocześnie tworzyło to silne stymulacje dla przyspieszenia procesów koncentracji i specjalizacji, zmian struktury agrarnej oraz intensyfikacji kapitałochłonnej rolnictwa, w tym wdrażania efektów postępu naukowo-technicznego.

Mimo szybkiego wzrostu wydajności pracy w rolnictwie, dochody rolnicze – główny motyw funkcjonowania gospodarstwa w epoce industrialnej – nie nadszają za dochodami poza rolnictwem. Rolnictwo jest eksploatowane, gdyż ponosi koszty reprodukcji siły roboczej przepływającej do innych sektorów, oddaje grunty rolne na potrzeby sektorów nierolniczych, a znaczna część tworzonych dochodów przepływa poprzez mechanizm rynku i inne serwo-mechanizmy społeczno-ekonomiczne do sektorów nierolniczych. Transfer ten dokonuje się głównie za pośrednictwem cen wyrażających preferencje nabywców w relacji do dostawców (relacja: popyt – podaż). Mechanizm rynkowy ustala zatem cenę dla konkretnych warunków podaży i popytu, które mogą nie odzwierciedlać faktycznie wytworzonej wartości dodanej, ale przesądzają o wartości zrealizowanej, czyli o dochodzie. Za pośrednictwem tego mechanizmu dokonują się ogromne transfery wartości wytworzonej w rolnictwie, a zatem i dochodów. Okazuje się, iż pewne dziedziny tworzenia dochodu są nagradzane przez mechanizm rynku, inne zaś są deprecjonowane. Rolnictwo należy do tych drugich.

Na płaszczyźnie kulturowej – industrializacja silnie wpływała na system wartości i postawy rolników, poszerzając zakres potrzeb. Te zmiany wywierały coraz większe piętno na techniki produkcji rolnej oraz motywy gospodarowania w rolnictwie. Potrzeba pieniędzy stała się oczywista, zmuszając rolników do reorientacji produkcji na rynek i zmiany sposobów gospodarowania. Zmianie ulegały stosunki międzyludzkie, w tym rodzinne.

Model industrialny rozwiązał problem produkcyjny rolnictwa (wytwarzanie standardowej żywności na wielką skalę, przy relatywnie niskich kosztach), ale nie rozwiązał dwóch niezwykle ważnych problemów współczesnego rolnictwa, mianowicie – poziomu dochodów ludności rolniczej oraz stanu środowiska, co z kolei wywiera zasadniczy wpływ na jakość żywności.

Rozwój indukowany. Rozwój indukowany jest koncepcją wymuszonego rozwoju rolnictwa. Ponieważ rolnictwo generuje zbyt słabe siły wewnętrzne, aby mogły one wywołać proces wzrostowy i utrzymać go w stanie dynamicznej równowagi, główne impulsy dla jego rozwoju muszą być wniesione doń z zewnątrz. Chodzi tu o takie kluczowe kwestie jak kreacja kapitału, innowacyjność, struktury instytucjonalne, efektywna alokacja zasobów i inne. Twierdzi się, że bez odpowiedniej ingerencji państwa efekty zewnętrzne mogą być zbyt słabe i wówczas równowaga w gospodarce może się ustalić poniżej optimum.

Innowacje i materialne nośniki postępu w rolnictwie – zgodnie z modelem rozwoju indukowanego – powstają poza rolnictwem i są doń wtłaczane kanałami rynkowymi. Aby proces ten mógł przebiegać nie tylko sprawnie, ale także był efektywny, potrzebny jest normalnie funkcjonujący rynek, który generuje prawdziwe informacje cenowe, a więc określa decyzje alokacyjne. Problem polega jednakże na tym, że w większości krajów rozwijających się takiego rynku nie ma. Gdyby rynek taki był i decyzje alokacyjne zapadały w zgodzie z neoklasyczną formułą efektywności mikroekonomicznej, to wówczas kraje te byłyby znacznie lepiej rozwinięte. To założenie stanowi słaby punkt modelu rozwoju indukowanego.

Analizowany model w Europie może znaleźć znacznie szersze zastosowanie niż w krajach słabo rozwiniętych, a to dlatego, funkcjonuje rynek środków produkcji, dzięki czemu decyzje alokacyjne podejmowane są wedle kryterium efektywności mikroekonomicznej. Szeroko rozumiany postęp (innowacje) przyjść musi do rolnictwa z zewnątrz i że ów transfer innowacji leży nie tylko w interesie rolników, ale także całego społeczeństwa. Im bardziej efektywne jest rolnictwo, tym mniejsze jest obciążenie całej gospodarki kosztami jego rozwoju. Problem, jaki rozwiązać musi polityka rolna, polega na stworzeniu mechanizmu wtłaczania postępu do rolnictwa i jego struktur. Mechanizm ten powinien obejmować 4 elementy: innowacje w sektorze prywatnym, innowacje w sektorze publicznym, współzależności między postępowaniem technicznym a przemianami instytucjonalnymi oraz dynamiczne zależności między postępowaniem technicznym a wzrostem gospodarczym.

Strategia polaryzacji dwubiegunowej czerpie swoje inspiracje z liberalizmu rynkowego. Zgodnie z tą doktryną przyjmuje się *a priori*, że głównym problemem rolnictwa wielu krajów członkowskich jest wadliwa struktura agrarna i w radykalnej jej zmianie upatruje się szans na unowocześnienie rolnictwa i postęp. Zwolennicy tej strategii dowodzą, że trzeba doprowadzić jak najszybciej do spolaryzowania tej struktury na sektor silnych ekonomicznie gospodarstw typu farmerskiego, a na drugim biegunie – pozostanie wielki liczebnie sektor gospodarstw nierozwojowych, „socjalnych”, które będą upadać jako gospodarstwa rolne i przekształcać się w jednostki wielofunkcyjne.

Założenie, że poprawa struktury obszarowej rozwiąże główne problemy rolnictwa jest uproszczeniem. Wzrost obszaru gospodarstwa nie jest wystarczający dla osiągnięcia nowej jakości. Podać można wiele przykładów gospodarstw obszarowo dużych, które są ekonomicznie słabe. Nie wystarczy zatem zwiększyć

obszar gospodarstwa. O sukcesie wspólnie decydują technologie, a także jakość zarządzania. To prawda, że większy obszar stwarza większą elastyczność działania i umożliwia stosowanie nowoczesnych technologii, zwłaszcza mechanicznych. Ale obecnie dostępne są również takie technologie, które są dostosowane do małej skali. Epoka, kiedy technologie mechaniczne dawały bezwzględną przewagę gospodarstwom dużym obszarowo, już minęła.

Mamy tu do czynienia z przeciwstawieniem kryteriów efektywności jednostkowej i społecznej. Koncentracja – w tradycyjnym jej rozumieniu – wyzwała poprawę efektywności jednostkowej, natomiast nie respektuje uwarunkowań ogólnospołecznych. Poprawie efektywności mikroekonomicznej towarzyszą poważne niekorzyści, choćby takie jak niekontrolowane bezrobocie agrarne, ekonomiczna i cywilizacyjna deprecjacja licznej grupy gospodarstw ekonomicznie słabych itd., które muszą być finansowane przez całe społeczeństwo ze środków budżetowych.

Strategia wzrostu zrównoważonego. Na świecie zmieniają się kryteria oceny tego, co jest rozwojem i nowoczesnością, a co jest zacofaniem. Weryfikacji podlegają teorie, na których opierał się dotychczasowy rozwój rolnictwa. Rozwój nauk, zwłaszcza biologii i genetyki, doprowadził do zwielokrotnienia produktywności ziemi i innych zasobów. Zwiększanie produktywności z jednostki obszaru przestało być problemem. Przekraczane są nieustannie nowe granice i to bez angażowania dodatkowych środków pochodzenia chemicznego. Na coraz mniejszej ilości ziemi wytwarza się coraz więcej żywności, a granica potencjalnych możliwości rolnictwa zdaje się być ciągle odległa. Działanie prawa malejącej wydajności po raz kolejny zostaje zawieszane, gdyż do produkcji wchodzi nowe technologie pozwalające wytwarzać nie tylko coraz więcej, ale i taniej. Powstają warunki, kiedy coraz to większe obszary ziemi wykorzystywanej dotychczas rolniczo, będą mogły być przeznaczane na zaspakajanie innych niż wyżywienie, ludzkich potrzeb. Zapowiada to pełniejszą harmonię w układach biocenotycznych, stopniowe odchodzenie od monokultury rolniczej i osiągnięcie równowagi w procesie kształtowania środowiska naturalnego.

Zwolennicy modelu rolnictwa społecznie zrównoważonego wyciągając wnioski z doświadczeń historycznych innych krajów uważają, że współczesne koncepcje rozwoju powinny kojarzyć trzy następujące komponenty:

- dostosowywanie wolumenu i tempa wzrostu produkcji żywności do popytu końcowego,
- utrzymywanie satysfakcjonującego poziomu dochodów ludności rolniczej, co powstrzyma nadmierną migrację ludności wiejskiej oraz zmniejszy nacisk na rynek pracy (jego chłonność na siłę roboczą jest i pozostanie ograniczona),
- powstrzymanie degradacji środowiska naturalnego, co poprawi biologiczną jakość wytwarzanej żywności i jednocześnie uczyni z obszarów wiejskich atrakcyjne i cenione miejsca życia coraz większej liczby rodzin. Tak rozumiane walory środowiskowe będą miały swoją wysoką cenę, co stworzy dodatkowy strumień dochodów płynących na wieś.

Na rzecz rolnictwa społecznie zrównoważonego przemawia także nasilająca się orientacja na popyt finalny – konsumentów żywności oraz innych użytkow-

ników produktów rolniczych, co wiąże się z nasilaniem się konkurencji totalnej. Popyt na żywność ulega pewnej segmentacji. Z jednej strony jest to popyt zgłaszany przez masowego konsumenta na tanie produkty spożywcze będące wynikiem masowej produkcji w systemie rolnictwa industrialnego. W zaspokajaniu tego rodzaju popytu trudno jest zastąpić rolnictwo industrialne. Z drugiej strony poszerza się segment rynku na produkty rolnictwa ekologicznego, o wysokich walorach odżywczych i zdrowotnych, lecz także o wyższych cenach. Segment ten nie jest jeszcze zbyt duży – z różnych względów; nie tylko ekonomicznych. Jednakże można sądzić, iż wraz ze wzrostem świadomości ekologiczno-zdrowotnej będzie się on rozwijał.

Generalnym przesłaniem tej strategii rozwoju rolnictwa jest zmierzanie w kierunku rolnictwa nowoczesnego, sprawnego pod względem technicznym i ekonomicznym, przyjaznego dla ludzi i środowiska, opartego głównie na gospodarstwach rodzinnych, zintegrowanego z całą gospodarką narodową oraz w szczególności komplementarnego względem innych działalności na obszarach wiejskich. Ta polityka powinna zakładać rozsądny interwencjonizm i pomoc państwa, wielofunkcyjność samego rolnictwa i obszarów wiejskich, umacnianie samorządu wiejskiego i rolniczego, regionalizację i internacjonalizację.

Wspólna Polityka Rolna musi nie tylko wpisywać się w cele Strategii „Europa 2020”, ale przyczyniać się, aby europejski sektor żywnościowy był nie tylko beneficjentem tej Strategii, ale jednym z jej kreatorów.

Cel 1: Osiągnięcie wskaźnika zatrudnienia na poziomie 75%,

wśród kobiet i mężczyzn w wieku 20–64 lat, w tym poprzez zwiększenie zatrudnienia młodzieży, osób starszych i pracowników nisko wykwalifikowanych oraz skuteczniejszą integrację legalnych imigrantów.

Cel 2: Poprawa warunków prowadzenia działalności badawczo-rozwojowej, w szczególności z myślą o tym, aby łączny poziom inwestycji publicznych i prywatnych w tym sektorze osiągnął 3% PKB; ponadto Komisja Europejska opracuje wskaźnik odzwierciedlający efektywność działalności badawczo-rozwojowej i innowacyjnej.

Cel 3: Zmniejszenie emisji gazów cieplarnianych o 20%,

w porównaniu z poziomami z 1990 r.; zwiększenie do 20% udziału energii odnawialnej w ogólnym zużyciu energii; dążenie do zwiększenia efektywności energetycznej o 20%. Unia Europejska zdecydowana jest podjąć decyzję o osiągnięciu do 2020 r. 30-procentowej redukcji emisji w porównaniu z poziomami z 1990 r., o ile inne kraje rozwinięte zobowiążą się do porównywalnych redukcji emisji, a kraje rozwijające się wniosą wkład na miarę swoich zobowiązań i możliwości.

Cel 4: Podniesienie poziomu wykształcenia,

zwłaszcza poprzez dążenie do zmniejszenia odsetka osób zbyt wcześnie kończących naukę do poniżej 10% oraz poprzez zwiększenie do co najmniej 40% odsetka osób w wieku 30-34 lat mających wykształcenie wyższe lub równoważne.

Cel 5: Wspieranie włączenia społecznego,

zwłaszcza przez ograniczanie ubóstwa, mając na celu wydzwignięcie z ubóstwa lub wykluczenia społecznego.

Wyznaczone cele są silnie współzależne. Przykładowo, wzrost stopy zatrudnienia powinien pociągnąć za sobą ograniczanie rozmiarów ubóstwa wśród osób bezrobotnych i nieaktywnych zawodowo. Osiągnięcie celów gospodarki niskoemisyjnej nie będzie możliwe bez odpowiedniego zwiększenia nakładów na badania i rozwój czy szerszego wykorzystywania technologii informacyjno-telekomunikacyjnych.

Oprócz celów dla całej Unii Europejskiej każdy kraj członkowski we współpracy z Komisją Europejską zobowiązany został do określenia krajowych celów rozwoju w powyższych pięciu obszarach, tak aby po zsumowaniu wszystkich działań można było osiągnąć wyznaczone cele unijne.

PROF. DR HAB. FRANCISZEK TOMCZAK
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej – PIB
Warszawa

WYKAZ PUBLIKACJI

I. Monografie, studia, rozprawy

1. Z. Kozłowski: Ekonomiczne problemy podstawowych gałęzi produkcji rolnej. PWRiL, Warszawa 1959, s. 151 (współpraca).
2. Zarys ekonomiki produkcji rolniczej i intensyfikacji rolnictwa. PWRiL, Warszawa 1961, s. 301 (współautor Z. Kozłowski).
3. Środki intensyfikacji rolnictwa [w:] *Ekonomika rolnictwa i polityka rolna*. KiW, Warszawa 1961, s. 3-56 (współautor Z. Kozłowski).
4. Uprzemysłowienie rejonu a czynniki pracy w rolnictwie. Komitet Rejonów Uprzemysławianych PAN i SGPiS, Warszawa 1963, s. 220.
5. Rozmieszczenie siły roboczej na wsi w rejonie Płocka. Komitet Rejonów Uprzemysławianych PAN, Warszawa 1964, s. 110, mapy, wykresy.
6. Poziom i dynamika rozwoju rolnictwa w Polsce Ludowej na tle 20-lecia międzywojennego [w:] *Rolnictwo w XX-leciu Polski Ludowej*. Warszawa 1964, s. 7-88. Współautorzy: Z. Kozłowski, J. Rajtar.
7. Rolnictwo Ziemi Mazowieckiej i Łódzkiej. PWRiL, Warszawa 1967, s. 380.
8. Rolnictwo a uprzemysłowienie. Studium rozwoju rolnictwa w rejonie Płocka. Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, Warszawa 1967, s. 319.
9. Usługi produkcyjne w rolnictwie. (Zagadnienia wstępne). Warszawa 1967, ZW CRS, s. 140.
10. Rynek usług produkcyjnych dla rolnictwa. Zakład Wyd. CRS, Warszawa 1969, s. 310 (red. naukowa).
11. Rolnictwo Polski Ludowej. Zarys ekonomiki. Wydanie I, PWRiL, Warszawa 1969, s. 16 + 537. Wydanie II, poprawione i uzupełnione, Warszawa 1972, s. 630.
12. Poziom intensywności rolnictwa polskiego w 1970 roku w skali powiatów. SGPiS, Instytut Rozwoju Gospodarczego, s. 244 + kartogramy + aneks. Maszynopis, współautor M. Siniarski.
13. Ekonomiczne podstawy systemu obsługi produkcyjnej rolnictwa. Warszawa 1971, ZW CRS, s. 282.
14. Produkcyjna obsługa rolnictwa oraz rola i zadania SOP w tym zakresie. Warszawa 1971, s. 47.
15. Ekonomika usług chemizacyjnych na przykładzie usługowego wapnowania gleb. Warszawa 1973, SGPiS IRG, maszynopis, s. 250 (współautor M. Siniarski).

16. System obsługi produkcyjnej rolnictwa. PWRiL, Wydanie I, Warszawa 1974, s. 271. Wydanie II, Warszawa 1981, s. 269.
17. Warunki i możliwości rozwoju rolnictwa libijskiego (ze szczególnym uwzględnieniem Trypolitanii). Biuro Planowania Rozwoju Warszawy. Warszawa 1980, s. 42. Także Instytut Rolnictwa Światowego SGGW, s. 44.
18. Strategia rozwoju rolnictwa libijskiego Jamahiriji. Instytut Rolnictwa Światowego AR SGGW, Warszawa 1981, s. 39.
19. Ocena ewolucji rolnictwa w związku z obecnym etapem rozwoju gospodarczego i procesem uprzemysłowienia kraju. SGPiS IRG, Warszawa 1984, s. 149. Prace studialne do problemu węzłowego 11.3.
20. Społeczny raport o zagrożeniach rozwoju wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej. PRON, Warszawa 1987, s. 81. Współautor.
21. Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość. Praca zbiorowa pod red. F. Tomczaka. PWRiL, Warszawa 1988, s. 315.
22. Rolnictwo rodzinne i agrobiznes w USA. Współczesna polityka rolna. Warszawa 1990, ZW CRS, s. 416.
23. Markets of Newly Marketizing Economies of Europe and Asia: Poland. Seoul, Korea 1991, s. 1-49.
24. The Food Economy in Eastern Europe: Production-Reforms-International Trade. Materiały Konferencji Międzynarodowej w Ciechocinku. Redakcja (wraz z H. Bochniarz). Proxim, Warszawa 1991, s. 401.
25. Współczesna wieś i rolnictwo: przykład Japonii. SGH IRG, Warszawa 1992, s. 130.
26. Usytuowanie wsi i rolnictwa w rynekowo zorientowanej gospodarce polskiej. Prywatna Wyższa Szkoła Biznesu i Administracji. Warszawa 1992, s. 1-24.
27. Kwiecieński, A., Tomczak, F.: Polityka rolna WE, USA i Nowej Zelandii. Warszawa 1993, s. 1-111. Także wersja skrócona: Biała Księga: Polska–Unia Europejska. Urząd Rady Ministrów, Warszaw 1993, s. 33.
28. Dyka, S., J. Piwowar, F. Tomczak: Gospodarka rolna w systemie rynekowym. WSI, Radom 1993, s. 96.
29. Polityka rolna WE, USA i Nowej Zelandii. Biała Księga Polska–Unia Europejska. System polityki rolnej USA. Warszawa 1993, s. 45-100.
30. Procesy dostosowawcze rodzinnych gospodarstw rolnych do warunków gospodarki rynekowej. Synteza projektu badawczego KBN. SGH, Warszawa 1994, s. 245.
31. Doświadczenia ewolucji rolnictwa rodzinnego w krajach o gospodarce rynekowej. SGH, Warszawa 1994, s. 117.
32. Japonia: wieś – rolnictwo – agrobiznes. Warszawa 1997, s. 431.
33. Market Economy In Central and Eastern Europe [w:] Agriculture and Rural Development. Restructuring – Modernization – Compettiveness. Cornell University, USA; Uniwersytet Rolniczy, Poznań 1998, s. 67-114.
34. Rozwój rolnictwa światowego. Uwarunkowania i konsekwencje dochodowe. IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 55. Także wersja angielska, Warszawa 2001, s. 52.
35. From peasant agriculture to agribusiness. Path of the family farms development. IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 1-53.
36. Path of the family farms (households) development. Kyoto University, 2001, s. 29.
37. Integracja wsi i rolnictwa polskiego z Unią Europejską. Ekspertyza PAN. Warszawa, 2002 (współautor J. Wilkin), s. 21.

38. Rolnictwo polskie wobec integracji europejskiej: możliwości rozwojowe, bariery i strategie adaptacyjne. F. Tomczak, J. Wilkin. Krajowa Rada Spółdzielcza, Warszawa 2003, s. 48.
39. Jak rozwiązać problem cywilizacyjnego opóźnienia wsi polskiej w warunkach integracji z UE [w:] Strategia Polski na lata 2004-2015 po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Komitet Prognoz, Warszawa 2002, s. 71-85. Także w tomie: Jaka Polska? W jakiej Europie? Wokół problemów Członkostwa Polski w Unii Europejskiej 2000-2015. Instytut Problemów Strategicznych, Warszawa 2003, s. 276-291.
40. Od rolnictwa do agrobiznesu: transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2004, s. 481.
41. Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju. IRWiR PAN, Warszawa 2006, s. 467.
42. Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 143.
43. Zmiany i reformy Wspólnej Polityki Rolnej : konsekwencje dla rolnictwa i finansowania polityki rolnej. IERiGŻ-PIB. Warszawa 2009, s. 156.
44. Zmiany Wspólnej Polityki Rolnej – konsekwencje dla polskiego rolnictwa i źródeł finansowania polityk narodowych. Synteza. IERiGŻ-PIB. Warszawa 2009, s. 134.
45. Zmiany i reformy WPR: konsekwencje dla rolnictwa i źródeł finansowania polityki rolnej [w:] Wspólna Polityka Rolna – ewolucja i propozycje zmian. Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji. Materiały M-632, Warszawa 2010, s. 81-140.
46. Zasady, możliwości i uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa polskiego w perspektywie 2050 roku [w:] Wizja przyszłości Polski. Studia i analizy. T.II. Gospodarka i środowisko. J. Kleer i inni (red.). Warszawa 2011, s. 227-301.

II. Artykuły, referaty i komunikaty naukowe

47. Jeszcze o ekonomice w chowie bydła. Artykuł dyskusyjny. Przegląd Hodowlany, nr 6, 1957, s. 2-5.
48. O specyficznym charakterze intensywności rolnictwa w poszczególnych rejonach Polski. Postępy Nauk Rolniczych, nr 3, 1958, s. 35-54 (współautor Z. Kozłowski),
49. Z. Kozłowski: Ekonomiczne problemy podstawowych gałęzi produkcji rolnej. PWRiL, Warszawa 1959, s. 151 (współpraca).
50. O przedmiocie ekonomii rolniczej. Zeszyty Naukowe SGPiS, nr 24, 1960, s. 117-128.
51. Niektóre elementy zróżnicowania procesu migracji ludności rolniczej w regionie uprzemysłowionym i nieuprzemysłowionym (na przykładzie woj. warszawskiego). Zeszyty Naukowe SGPiS, nr 30, 1961, s. 57-80.
52. Środki intensyfikacji rolnictwa [w:] Ekonomia rolnictwa i polityka rolna. Cz.2, Warszawa 1961, s. 3-56 (współautor Z. Kozłowski).
53. Środki intensyfikacji rolnictwa [w:] Ekonomia rolnictwa i polityka rolna. T.1. Wyd. 2, Warszawa 1962, s. 221-302. Nadb.: Warszawa 1962.
54. Problemy kształcenia ekonomistów rolnictwa. Wieś Współczesna, nr 2, 1963, s. 74-82.
55. W 60-lecie „Kwestii Rolnej” Ludwika Krzywickiego. Ekonomista, nr 5, 1963, s. 979-995.

56. Uwagi o procesie odpływu ludności z rolnictwa. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 3, 1963, s. 157-173.
57. Zadania produkcyjne rolnictwa polskiego. *Zeszyty Naukowe SGPiS*, nr 50, 1964, s. 61-88.
58. W dwudziestolecie reformy rolnej PKWN. *Nowe Rolnictwo*, nr 17, 1964, s. 1-4.
59. Wpływ poziomu uprzemysłowienia rejonu na zatrudnienie w rolnictwie. *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria Ekonomiki Rolnictwa*. T. 77, 1964, z. 2, s. 395-426.
60. Przedmiot i systematyka ekonomiki rolnictwa. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 3, 1964, s. 91-101.
61. Rola czynnika dochodowego w procesie migracji ludności rolniczej. *Zeszyty Naukowe SGPiS*, nr 50, s. 125-151. 1964.
62. Zadania produkcyjne rolnictwa polskiego. *Zeszyty Naukowe SGPiS*, nr 50, 1964, s. 61-88.
63. Uwagi o problemach obsługi produkcyjnej rolnictwa na przykładzie woj. warszawskiego. *Nowe Rolnictwo*, nr 21, 1965, s. 1-3.
64. Fond rozvoje zemedelstvi v Polsku. *Zemledska Ekonomika*, nr 11, 1965, s. 693-698 (współautor M. Brzóska).
65. Uwagi o procesie odpływu z rolnictwa. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. nr 3, 1965, s. 157-173.
66. Społeczno-ekonomiczne więzi regionu rolniczego [w:] *Teoretyczne problemy rozmieszczenia sił wytwórczych*. PWE, Warszawa 1965, s. 202-230.
67. Główne drogi zwiększenia efektywności inwestycji w rolnictwie [w:] *Problemy rolnictwa na V Kongresie Techników Polskich*. Warszawa 1965, s. 172-194 (współautor M. Brzóska).
68. Uwagi o rozwoju nauk ekonomiczno-rolniczych. *Ciąg dalszy dyskusji*. *Nowe Rolnictwo*, nr 1, 1965, s. 5-7.
69. Niektóre zagadnienia ewolucji czynnika pracy w rolnictwie w związku z procesem uprzemysłowienia. *Zeszyty Naukowe SGPiS*, nr 55, 1965, s. 63- 87.
70. Dalsze uwagi o roli i pozycji ekonomisty w rolnictwie. *Nowe Rolnictwo*, nr 4, 1966, s. 10-12.
71. Rola nauk ekonomiczno-rolniczych w zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej [w:] *Profesor Ryszard Manteuffel-Szoegé a rolnictwo i nauki ekonomiczno-rolnicze*. SGGW, Warszawa 1966, s. 16-25.
72. Szanse i ograniczenia na rynkach międzynarodowych. *Nowoczesne Rolnictwo*, nr 12, 1966, s. 4-5
73. Gospodarka czynnikiem ludzkim rejonach uprzemysławianych. *Zakład Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, LSW*, Warszawa 1967, s. 206-212.
74. Czynniki pracy w rolnictwie polskim [w:] *Rocznik Rolniczy 1966*. PWRiL, Warszawa 1967, s. 274-294.
75. Problem usług produkcyjnych w rolnictwie. *Nowe Rolnictwo*, nr 16, 1967, s. 3.
76. Gospodarka ziemią w rolnictwie polskim [w:] *Rocznik Rolniczy 1967*. PWRiL, Warszawa 1967, s. 87-96.
77. Główne kierunki rozwoju usług dla wsi ze szczególnym uwzględnieniem spółdzielczości zaopatrzenia i zbytu. *ZW CRS*, s. 40 (współautor: W. Szulc). Także druk w: *Usługi dla wsi*. *ZW CRS*, Warszawa 1968, s. 22-42.

78. Działalność Centrali Rolniczej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” na Rynku usług rolniczych [w:] CRS „Samopomoc Chłopska” w służbie wsi polskiej 1948-1968. Warszawa 1968, ZW CRS, s. 236-255.
79. Stan badań nad usługami dla rolnictwa i wypływające z nich wnioski dla praktyki [w:] Materiały na krajową Konferencję naukowo-techniczną pt. Zagadnienia organizacji usług dla wsi i transportu w rolnictwie. SITR, Warszawa 1968, s. 1-17.
80. Usługi dla wsi. Materiały Sekcji Usług dla Wsi II Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej na temat: „Usługi w procesie wzrostu gospodarczego”. Warszawa, 1968, ZW CRS, s. 89 (współautor F. Tomczak).
81. Rynek i zasady programowania rozwoju usług produkcyjnych. Referat na Konferencję naukową SIB. Warszawa 1969, s. 33. Także w: Rynek usług produkcyjnych dla rolnictwa. Warszawa 1969, ZW CRS, s. 31-41.
82. Usługi produkcyjne dla rolnictwa – stan i perspektywy rozwoju. Nowe Rolnictwo, nr 15-16, 1969, s. 51-53.
83. Problemy gospodarki ziemią. Wieś Współczesna, 1970, nr 3, s. 30-32 (głos w dyskusji).
84. L’agriculture et industrialisation. Les bases de l’evolution du facteur travail dans l’agriculture en rapport avec le processus l’industrialisation [w:] Problems les regions en voie l’industrialisation. Varsovie 1970, s. 191-203.
85. Rolnictwo a uprzemysłowienie. Podstawy ewolucji czynnika pracy w rolnictwie w związku z procesem uprzemysłowienia [w:] Rejony uprzemysławiane. Problematyka i badania. PWE, Warszawa 1971, s. 216-224 (także wersja rosyjska, angielska, francuska).
86. Produkcyjna obsługa rolnictwa oraz rola i zadania SOP w tym zakresie. PTE, Warszawa 1971, s. 1-47.
87. Zasady polityki rolnej. Wieś Współczesna, nr 11, 1971, s. 51-61.
88. Rynek usług mechanizacyjnych w rolnictwie. SIB, Warszawa 1971, s. 25 oraz w tomie: Rynek maszyn i narzędzi rolniczych. ZW CRS, Warszawa 1973, s. 121-148 (współautor A. Nyrkowski).
89. Rolnictwo a uprzemysłowienie. Podstawy ewolucji czynnika pracy w rolnictwie w związku z procesami uprzemysłowienia [w:] Rejony uprzemysławiane. Problematyka i badania. PWN 1971, s. 216-223.
90. Indywidualna gospodarka chłopska w rolnictwie Polski Ludowej. Warszawa 1971, PAN, s. 20. Publ. także: Życie Gospodarcze, nr 34, 1972.
91. Rozwój hodowli trzody. Życie Gospodarcze, nr 10, 1971. Przedruk w: Dyskusja o polityce rolnej PRL. PWRiL, Warszawa 1972, s. 173-192, cz. II (współautor M. Brzóska, S. Dyka).
92. The role of agricultural cooperatives in the creation and development of economic and social micro-regional centers. Geneva 1972, s. 21.
93. Rynek maszyn i narzędzi rolniczych. ZW CRS, Warszawa 1973, s. 121-148 (współautor A. Nyrkowski).
94. Rolnictwo a uprzemysłowienie [w:] Rozwój społeczno-gospodarczy rejonu uprzemysławianego. PWN, Warszawa 1973, s. 251-327 (współautor T. Hunek).
95. Dualny model mechanizacji gospodarstw indywidualnych. KER PAN, Warszawa 1973, s. 18.
96. Usługi produkcyjne w ekonomice i organizacji indywidualnych gospodarstw rolnych [w:] Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych 1973, z. 141, s. 23-37 (współautor A. Nyrkowski).

97. Kształtowanie społecznych form gospodarowania w rolnictwie woj. łódzkiego. Łódź 1974, s. 46 (współautor S. Zięba).
98. Procesy zmian w strukturze i poziomie zatrudnienia w rolnictwie polskim [w:] Rolnictwo w trzydziestoleciu Polski Ludowej. PWRiL, Warszawa 1974, s. 191-235.
99. Policy of employment and migrations. The state, agrarian policy and the future of agriculture. Report for UNESCO – Vienna Centre Study Group. European Coordination Centre for research and documentation in social science. Wiedeń 1974, s. 24.
100. Polityka agrarna w XXX-leciu PRL – podstawowe cele i efekty. SGPiS, referat na konferencję naukową, Warszawa 1974, s. 34.
101. The state, agrarian Policy and the future of agriculture In Poland. Three reports for UNESCO – Vienna Study Group. Wiedeń 1974, s. 20+7+49 (współautor T. Hunek).
102. Wyposażenie techniczne i inwestycje w procesie rozwoju potencjału wytwórczego polskiego rolnictwa. Nowe Rolnictwo, nr 13-14, 1974, s. 21-24 (współautor J. Niemczyk).
103. Indywidualna gospodarka w rolnictwie Polski Ludowej. Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, 1975, z. 158, s. 27-40.
104. Przestrzenne aspekty rozwoju rolnictwa. W: Rolnictwo polskie w latach 1971-1975 i aktualne problemy jego rozwoju. PWRiL, Warszawa 1976, s. 247-258.
105. Intensyfikacja a zmiany struktury agrarnej w rolnictwie polskim. Wieś i Rolnictwo, nr 2, 1976, s. 7-20. Także wersja anglojęzyczna, s. 58-67. Współautor J. Niemczyk
106. Tomczak F., Hunek T.: Agrarian Policy and the future of agriculture In Poland [w:] Economies and Societes, nr 7-8, 1976, s. 1553-1574.
107. Doświadczenia kooperacji jako nowej formy organizacji rolnictwa chłopskiego w Polsce. Wieś i Rolnictwo, nr 3, 1976, s. 68-80.
108. Społeczno-ekonomiczna i techniczna rekonstrukcja rolnictwa a budowa rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego. SGPiS, Warszawa 1977, s. 22.
109. The internationalization of agro-food sector in Poland. The country report. UNESCO, Wiedeń 1977, s. 23.
110. Usługi produkcyjne a rozwój kooperacji w polskim rolnictwie [w:] Kooperacja w polskim rolnictwie. PWRiL, Warszawa 1978, s. 110 -120.
111. Gospodarka żywnościowa 1980 – drogi wyjścia z kryzysu. Wieś Współczesna, nr 12, 1980, s. 8-17.
112. The intensification and changes in the agrarian structure of agriculture. Village and Agriculture, nr 2, 1980, s. 59-67 (współautor J. Niemczyk).
113. Możliwości i uwarunkowania rozwoju gospodarki żywnościowej w Polsce. Warszawa 1981, s. 6.
114. Problemy rozwoju rolnictwa w Polsce. Wyd. BGŻ, Warszawa 1981, s. 12. także: Bank i Kredyt, nr 8-9, 1981.
115. Chłopi i rolnictwo a kryzysy społeczno-ekonomiczne w Polsce. Wieś Współczesna, nr 6, 1982, s. 22-34.
116. Strategia rozwoju polskiego rolnictwa. Wieś Współczesna nr 10, 1982, s. 32-37 (głos w dyskusji).
117. Ekonomika rolnictwa i polityka agrarna w latach 1970-1983. Ocena dla Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN. Warszawa 1983, s. 22.
118. Problemy rolnictwa i żywienia w Polsce w opinii ekonomistów zachodnich. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, 1983, s. 6-17.

119. Zapomniany raport o powojennym stanie rolnictwa polskiego. *Więś Współczesna*, nr 3, 1983, s. 134-139.
120. Problems of development of agriculture in Poland, Referat na konferencję Międzynarodowego Stowarzyszenia Banków Rolnych, 1983, s. 19 (także wersja rosyjska, francuska i niemiecka). Wersja angielska opublikowana przez Confederation Internationale du Credit Agricole. Zurych, nr 64/1983, s. 6-9.
121. Możliwości produkcyjne polskiego rolnictwa. SGPiS IRG, Warszawa 1983, s. 17.
122. Gospodarka chłopska – doświadczenia w czterdziestoleciu PRL. *Więś Współczesna*, nr 11, 1984, s. 7-18. Także: *Zarzewie*, 1984, przedruk.
123. Doświadczenia światowe a problem przekształceń struktury agrarnej w Polsce [w:] *Polityka strukturalna w rolnictwie*. IERiGŻ, Warszawa 1985, s. 27-51.
124. On the subject, systematics and teaching of agricultural economics. Referat na IV Europejskiej Konferencji Ekonomistów Rolnictwa. Kiel 1984, Working Group Papers B5, s. 105-124.
125. Reforma rolna 1944 – refleksje nie tylko historyczne. *Więś Współczesna*, nr 7, 1984, s. 25-37.
126. The development strategy of agriculture In Poland. Grignon 1984. Referat na międzynarodową konferencję nt. Rolnictwo ZSRR i Europy Wschodniej. Paryż 1984, s. 25-37.
127. Uwagi o teorii gospodarstw indywidualnych i możliwości ich rozwoju w państwie socjalistycznym. *Więś i Rolnictwo*, nr 4, 1984, s. 25-40.
128. Mazowsze 1944-1984. Rolnictwo. PWN, Warszawa 1984, s. 1-60.
129. Ekonomia rolnictwa i polityka agrarna w latach 1970-1983. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 6, 1984, dodatek, s. 57-67.
130. Doświadczenia ewolucji rolnictwa rodzinnego w krajach ogospodarce rynkowej. SGH, Warszawa 1984.
131. Możliwości produkcyjne rolnictwa polskiego [w:] *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju gospodarki żywnościowej*. SGPiS, Warszawa 1985, s. 84-99.
132. O terażniejszości i przyszłości chłopów polskich. *Więś Współczesna*, nr 1, 1985, s. 19-29.
133. Doświadczenia światowe a problem przekształceń struktury agrarnej w Polsce. Referat na konferencję IERiGŻ, Warszawa 1985, s. 24. Także: *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5, 1985, s. 7-20.
134. Gospodarka chłopska – doświadczenia w czterdziestoleciu PRL. *Więś i Rolnictwo*, nr 11, 1984, s. 7-17. Także *Zarzewie*, nr 6, 1985, s. 3,6.
135. Gospodarstwa indywidualne w rozwoju rolnictwa polskiego. SGPiS, referat na konferencję naukową SGPiS i SGGW, Warszawa 1985, s. 7-20.
136. Gospodarka chłopska – czyli kilka tez fundamentalizmu rolniczego. *Warsztat*, nr 9-11, 1985, s. 159-165.
137. Rozwój wsi i rolnictwa – refleksje teoretyczne [w:] *Więś i Rolnictwo – stan i perspektywy*. Ossolineum, Wrocław 1986, s. 66-76,
138. Gospodarstwo chłopskie a socjalizm [w:] *Polityka rolna w Polsce Ludowej*. SGGW-AR, Warszawa 1986, s. 113-124.
139. Gospodarka chłopska jako system społeczno-ekonomiczny [w:] *Uwarunkowania i kierunki rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*. IERiGŻ, Warszawa 1986, s. 218-253.

140. Podstawowe ograniczenia rolnictwa indywidualnego w Polsce i możliwości ich przezwyciężenia [w:] Materiały z sympozjum poświęconego przemianom strukturalnym w rolnictwie i na wsi. Warszawa 1986, s. 1-20.
141. Gospodarstwo rodzinne u progu XXI wieku [w:] Możliwości wzrostu produkcji i rozwoju gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych. ATR i TNOiK, Bydgoszcz 1987, s. 18-40.
142. Społeczny raport o zagrożeniach rozwoju wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej. PRON, Warszawa 1987, s. 1-81 (współautor).
143. Ekonomika rolnictwa i polityka rolna a zarządzanie rolnictwem i gospodarstwem rolnym. VI Międzynarodowy Kongres Zarządzania w Rolnictwie. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, 1987, s. 125-130.
144. Możliwości wzrostu produkcji rolnej w obecnych warunkach rozwoju gospodarki narodowej. IRG SGPiS, Warszawa 1987, s. 13.
145. Ekonomika rolnictwa – uwagi o przedmiocie i nauczaniu. SGPiS, Warszawa 1987, s. 19.
146. Dylematy rozwoju rolnictwa indywidualnego w Polsce na tle sytuacji światowej [w:] Dylematy wyżywienia w Polsce. PAX, Warszawa 1987, s. 16-35.
147. Peasant farming and socialism – the experience of Poland. Berkeley, USA, 1987, s. 1-18.
148. Rodzinne rolnictwo farmerskie w USA. Uwagi o obecnym okresie transformacji. Wieś i Rolnictwo, nr 3, 1987, s. 110-130.
149. Ekonomika rolnictwa i polityka rolna a zarządzanie rolnictwem i gospodarstwem rolnym. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, 1987, s. 125-130. VI Międzynarodowy Kongres Zarządzania w Rolnictwie.
150. Podstawowe ograniczenia rolnictwa indywidualnego w Polsce i możliwości ich przezwyciężenia [w:] Materiały sympozjum poświęconego przemianom strukturalnym w rolnictwie i na wsi. Warszawa 1987, s. 1-20.
151. Gospodarstwo rodzinne u progu XXI wieku [w:] Możliwości wzrostu produkcji i rozwoju gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych. ATR i TNOiK, Bydgoszcz 1987, s. 18-40.
152. Społeczny raport o zagrożeniach rozwoju wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej. PRON, Warszawa 1987, s. 81 (współautor).
153. Możliwości wzrostu produkcji rolnej w obecnych warunkach gospodarki narodowej. IRG SGPiS, Warszawa 1987, s. 81 (współautor).
154. Tendencje i uwarunkowania rozwoju gospodarki rodzinnej [w:] Gospodarka rodzina w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość. PWRiL, Warszawa 1988, s. 11-43.
155. Gospodarka rodzinna w rolnictwie USA [w:] Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość. PWRiL, Warszawa 1988, s. 272-276.
156. Jakie możliwości produkcyjne posiada rolnictwo? [w:] Czy stać nas na samowystarczalność żywnościową? LSW, Warszawa 1988, s. 84-108 (współautor J. Niemczyk).
157. Dylematy rozwoju kółek rolniczych. Wieś Współczesna, nr 4, 1988, s. 133-134.
158. Usługowa funkcja obrotu na rzecz gospodarstw rolnych. IERiGŻ oraz CRS „Samopomoc Chłopska”, Warszawa 1988, s. 14.
159. Rodzinne gospodarstwo chłopskie: próba określenia wewnętrznych sił adaptacyjnych [w:] Gospodarka chłopska w systemie gospodarki socjalistycznej. Warszawa 1988, s. 36-61, Warszawa 1988, s. 21.

160. The development strategy of agriculture in Poland [w:] *Socialist agriculture in transition*. Westview Press, Boulder 1988, s. 90-118.
161. Od historii do współczesności. Na marginesie wyboru pism Władysława Grabskiego. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, 1989, s. 50-55.
162. Zatrudnienie w pozarolniczych zakładach na wsi [w:] *Ku wielofunkcyjnemu rozwojowi wsi i modernizacji rolnictwa*. Warszawa 1989, ZW CRS, s. 50-55.
163. Kto komu winien służyć? *Trybuna Spółdzielcza*, nr 4, 1989, s. 7-10.
164. Wieś i rola rolnictwa indywidualnego w gospodarce żywnościowej [w:] *Sejmik Rolniczy 1988*. Warszawa 1989, PAX, s. 159-188.
165. The family peasant farm: an assay of determination and international adjustment potential [w:] *Peasant farming economy. Foundations and efficiency of adjustment mechanism*. Warsaw University, 1989, s. 37-52.
166. System of the Socialist Economy. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1989, tom: *Samowystarczalność żywnościowa w strategii rozwoju gospodarki narodowej*, s. 50-59, 230-236.
167. Możliwości wzrostu produkcji rolniczej w obecnych warunkach rozwoju gospodarki narodowej [w:] *Samowystarczalność żywnościowa w strategii rozwoju gospodarki narodowej*. SGPiS, Warszawa 1989, s. 50-59.
168. Farming and socialism in Poland: towards a new understanding of the peasant question [w:] *Communist Agriculture. Farming in the Soviet Union and Eastern Europe*. London and New York 1990, s. 279-289.
169. *Gospodarka rynkowa a rolnictwo rodzinne: możliwości i zagrożenia*. IRG SGH Warszawa 1990, s. 20.
170. *Ekonomika rolnictwa – uwagi o przedmiocie i nauczaniu*. Monografie i Opracowania. SGPiS IRG, Warszawa 1990, z. 303, s. 21-42.
171. Ocena założeń polityki rolnej. *Wieś i Państwo*, nr 1, 1991, s. 120-127.
172. „Strategia rolna dla Polski”: Uwagi na marginesie raportu. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 4-5, 1991, s. 27-37.
173. *Gospodarka rynkowa i interwencjonizm w rolnictwie polskim: dylematy okresu przejściowego*. IERiGŻ, Warszawa 1991, s. 21. Także w: *Gospodarka Żywnościowa – Wieś i Rolnictwo*. PAP, 1991, nr 24, s. 1-8.
174. *Gospodarka rynkowa a rolnictwo rodzinne* [w:] *Gospodarka rynkowa a wyżywienie*. IRG SGH, Warszawa 1991, s. 49-62.
175. *Developments in the agri-food systems in Poland since the reforms. Resources for the future*. Washington, USA, 1991, s. 22.
176. *Food policy and agriculture in Poland. From peasant agriculture to market economy*. OECD, Paryż 1992, s. 21 (współautor J. Górecki). Także: *Food policy and agriculture in Poland*. Food Policy, June 1991, s. 206-212.
177. *Markets in Poland* [w:] *Promotion of Economic and Technical Cooperation with the Newly Marketizing Economies of Europe and Asia*. Seoul, Korea 1991, s. 1-69.
178. *Gospodarka rynkowa a rolnictwo rodzinne* [w:] *Gospodarka żywnościowa w warunkach rynkowych*. IRG SGH, Warszawa 1992, s. 50-60.
179. *Aktualny stan rolnictwa polskiego* [w:] *Wybrane problemy ekonomiczne, społeczne i polityczne*. Wyższa Szkoła Biznesu i Administracji, Warszawa 1992, s. 16-22.

180. Globalne i regionalne uwarunkowania polityki rolnej w świetle umowy stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi [w:] Dylematy gospodarki żywnościowej w regionie. WSI Radom 1992, s. 39-64.
181. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej a polityka rolna [w:] Polityka rolna lat 90-tych na tle ogólnej polityki gospodarczej kraju. IRG SGH. Warszawa 1992, s. 66-81.
182. Ocena stanu rolnictwa w Polsce [w:] Dostosowanie Polski do Unii Europejskiej – problemy rolnictwa. PTE, Warszawa 1992, s. 1-4.
183. The agricultural cooperative potentials in the process of transition to the market economy. A case of Poland. Izrael 1992, s. 14.
184. Agrobiznes: nowe warunki rozwoju. Wyższa Szkoła Biznesu i Administracji, Warszawa 1992, s. 24.
185. The Legislative Framework for Agricultural Transition In Poland. The University of Liverpool, UK, Centre for Central and Eastern European Studies, 1992, s. 1-21.
186. Rolnictwo i gospodarka żywnościowa i polityka rolna Republiki Koreańskiej (Korea Południowa). Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, 1992, s. 51-63.
187. Developments in the agrifood system of Poland since the reforms [w:] Economic Reforms on Central and Eastern Europe: Their Impact on the Food and Agricultural Systems. Frankfurt 1992, s. 1-8.
188. Agrobiznes – nowa koncepcja kształcenia ekonomiczno-rolniczego na przykładzie Szkoły Głównej Handlowej [w:] Sylwetka absolwenta Akademii Rolniczej XXI wieku. AR, Szczecin 1992, s. 55-78.
189. Wieś i rolnictwo w gospodarce rynkowej: kontrowersje wokół interwencjonizmu państwowego. Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa 1993, s. 12.
190. Wieś, rolnictwo, wolny rynek. Fundacja im. Macieja Rataja, Warszawa 1993, s. 28-35.
191. Wieś i rolnictwo a rynkowa reforma gospodarcza: na marginesie wykładu Profesora Leszka Balcerowicza. Fundacja M. Rataja, Warszawa 1993, s. 12.
192. Rolnictwo rodzinne w systemie gospodarki żywnościowej [w:] Gospodarka żywnościowa. Wyższa Szkoła Inżynierska, Radom 1993, s. 41-55.
193. Kwieciński A., Tomczak F.: Polityka rolna WE, USA i Nowej Zelandii. Warszawa 1993, s. 111. Także wersja skrócona: Biała Księga: Polska – Unia Europejska. Urząd RM, Warszawa 1993, s. 33.
194. Wieś i rolnictwo w gospodarce rynkowej: kontrowersje wokół interwencjonizmu państwowego. PTE, Warszawa 1993, s. 12.
195. System polityki rolnej USA [w:] Polityka rolna UE, USA i Nowej Zelandii. Biała Księga: Polska – Unia Europejska. Urząd RM, Warszawa 1993, s. 45-101.
196. Dylematy gospodarki żywnościowej w regionie. Wprowadzenie do dyskusji. V Konferencja Naukowa WSI Radom. Materiały Pokonferencyjne, Radom 1993, s. 5-10.
197. Agrobiznes drogą rozwoju rolnictwa [w:] Procesy przystosowawcze rolnictwa do wymogów gospodarki rynkowej. Lublin 1993, s. 142-149.
198. Changing to market economy: a case of Poland. IX Międzynarodowy Kongres Zarządzania w rolnictwie. Invited Papers. Budapeszt 1993, s. 345-357.
199. Interwencjonizm i instrumenty polityki rolnej. PTE, Warszawa 1994, s. 23. Także: Interwencjonizm agrarny i instrumenty polityki rolnej. Ekonomista, nr 3, 1994, s. 371-386.

200. Problemy i perspektywy rozwoju rolnictwa. *Więś i Państwo*, nr 3-4, 1994, s. 22-31.
201. The legislative framework for agricultural transition In Poland. The University of Liverpool. Centre for Central and Eastern European Studies. Liverpool 1994, s. 26.
202. Doświadczenia ewolucji rolnictwa rodzinnego w krajach o gospodarce rynkowej. SGH, Warszawa 1994, s. 1-14.
203. Procesy dostosowawcze rodzinnych gospodarstw rolnych do warunków gospodarki rynkowej. SGH, Warszawa 1994, s. 8-14.
204. The future of village and agriculture in Poland: The example of threefold transition. *Agriculture and Economy*, 1995, nr 120, s. 157-166 (w j. japońskim).
205. The transition process from centrally planned economy to the market. Institute for Social Sciences. Ryukokou University, Kyoto 1996, nr 6, s. 25-54.
206. Szanse i ograniczenia uczestnictwa polskiego rolnictwa i agrobiznesu na rynkach międzynarodowych [w:] *Materiały II Kongresu Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu (SERiA)*. Olsztyn 1996, s. 3-15. Także: *Nowoczesne Rolnictwo*, nr 12, 1996, s. 4-5.
207. Yamamoto T., Youekawa N.: The issues of migratory manpower and resources – environment: resulting from the process of transforming socialist economics. Mie University, Japan 1996, s. 1-26.
208. Makroekonomiczne uwarunkowania wyboru technik wytwarzania w rolnictwie. *Fragmenta Agronomii* 1996, nr 1, s. 60-71.
209. Rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich w świetle doświadczeń światowych. *Problemy Rolnictwa Światowego*, nr 3, 1996, s. 6-11.
210. Kierunki rozwoju wsi i rolnictwa w kontekście doświadczeń światowych. *Problemy Integracji Rolnictwa*, nr 3, 1996, s. 6-11.
211. Rola nauk ekonomiczno-rolniczych w zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej [w:] *Profesor Ryszard Manteuffel-Szoego a rolnictwo i nauki ekonomiczno-rolnicze*. SGGW, Warszawa 1996, s. 6-28.
212. Nauki ekonomiczno-rolnicze u progu XXI wieku. SGGW, Warszawa 1996, s. 1-22.
213. Principal issues and prospects for Northern European agriculture [w:] *The future of rural areas and agricultural activities in Northern European countries*. Helsinki, Council of Europe, 1997, s. 1-10.
214. Doświadczenia agrobiznesu w świecie a możliwości ich wykorzystania w Polsce [w:] *Szanse i zagrożenia polskiego agrobiznesu*. PSA FAPA, Warszawa 1997, s. 1-14.
215. Globalization of agricultural markets and policies in economies in transition. Referat na Kongresie Amerykańskiego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa. Toronto 1997, s. 1-12.
216. Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów Unii Europejskiej*. SGGW, Warszawa 1997, s. 19-33. Także: *Agroprzemiany*, nr 11, 1997, s. 11-13.
217. Rural development and farm structures in transition. Referat na XXIII Światowym Kongresie Ekonomistów Rolnictwa. Sacramento 1997, s. 1-12
218. Szanse i ograniczenia uczestnictwa rolnictwa polskiego i agrobiznesu na rynkach międzynarodowych. *Postępy Nauk Rolniczych*, nr 2, 1997, s. 5-17.
219. Strategia i perspektywa rozwoju rolnictwa wobec integracji z Unią Europejską (z M. Brzóska) [w:] *Spółdzielczość wiejska w perspektywie integracji z Unią Europejską*. SIB, Warszawa 1997, s. 219-231.

220. The challenges facing European society with approach of the year 2000. Helsinki 1997, s. 113-123.
221. Bezpieczeństwo żywnościowe, zróżnicowanie i zarządzanie zasobami: redefinicja roli rolnictwa? XXII Światowy Kongres Ekonomistów Rolnictwa. Postępy Nauk Rolniczych, nr 4, 1998, s. 135-138.
222. Polityka rolna a Unia Europejska. Roundtable Conference Poland – USA. Olsztyn 1998, s. 1- 17.
223. Zmiany strukturalne i rozwój polskiego rolnictwa. Zróżnicowania regionalne [w:] Rozwój regionalny w warunkach transformacji. Red. B. Kożuch. Uniwersytet w Białymstoku, 1998, s.13-17.
224. Rolnictwo polskie u progu XXI wieku: stan oraz szanse i zagrożenia rozwojowe. Lublin 1998, s. 16.
225. Współczesne tendencje rozwojowe gospodarstw rodzinnych a działalność kółek i organizacji rolniczych [w:] Miejsce i rola kółek rolniczych w rozwoju wsi i rolnictwa. Warszawa 1998, s. 106.
226. Rolnictwo polskie i nauki rolnicze wobec integracji z Unią Europejską. Postępy Nauk Rolniczych, nr 6, 1998, s. 3-19.
227. Kierunki rozwoju wsi i rolnictwa w Europie 2000 w kontekście doświadczeń światowych [w:] Z.T. Wierzbicki, A. Kaleta (red.): Rolnictwo i wieś europejska. Od korzeni ku wspólnej przyszłości XXI wieku. UMK, Toruń 1998, s. 81-93.
228. Market economy in Central and Eastern Europe [w:] Agriculture and rural development restructuring – modernization – competitiveness. Red. P. Goliński i G. White. Poznań; AR i Cornell University, 1998, s. 97-114.
229. Szanse, wyzwania i zagrożenia integracji rolnictwa polskiego z Unią Europejską [w:] Round Table Conference Poland-USA. Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie i University of Minnesota. Olsztyn 1998, s. 1-17.
230. Structural changes and development of Polish agriculture: regional diversities [w:] Regional development in transition economy. Red. B. Kożuch, Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 1998, s. 7-12.
231. Współczesne tendencje rozwojowe gospodarstw rodzinnych a działalność kółek rolniczych [w:] Miejsce i rola kółek rolniczych w rozwoju wsi i rolnictwa. Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych, Warszawa 1998, s. 106-122.
232. Nowe uwarunkowania i zadania Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN. Roczniki Nauk Rolniczych 1998, Seria G, t. 87, z. 1, s.7-20.
233. Czynniki rozwoju agrobiznesu w regionach rozdrobnionego rolnictwa. Uniwersytet Rolniczy, Kraków 1998, s. 15.
234. Rolnictwo polskie i nauki rolnicze wobec integracji z Unią Europejską. Postępy Nauk Rolniczych, nr 6, 1998, s. 6-11.
235. Spółdzielczość w stymulowaniu rozwoju lokalnego i wzrostu zatrudnienia: refleksje o wsi i rolnictwie [w:] Społeczność w stymulowaniu rozwoju lokalnego i tworzeniu nowych miejsc pracy. SIB, Warszawa 1999, s. 29- 42.
236. Doświadczenia światowego rozwoju rolnictwa: konkluzje dla Polski. Roczniki Naukowe SERiA, 1999, t. 2, z. 1, s. 14-22.
237. Rolnictwo w Polsce i w Unii Europejskiej: nadzieje, szanse, obawy [w:] Wybrane kierunki dostosowywania Polski do członkostwa w Unii Europejskiej. Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu, Warszawa 1999, s. 229-247. Wydanie konferencyjne: Warszawa 1998, s. 21.

238. Szanse, wyzwania i zagrożenia integracji rolnictwa polskiego z Unią Europejską [w:] Integracja polskiego rolnictwa z Unią Europejską: implikacje dla polityki i państwa. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 1999, s. 40-65. Tamże wypowiedzi w dyskusji: s. 21-22, 38, 84-85 i 143.
239. Ekspansja eksportowa agrobiznesu [w:] Uwarunkowania ekspansji eksportowej polskich firm. Red. K. Kuciński. SGH, Warszawa 1999, s. 190-193.
240. Gospodarka rolna. Spółdzielczość na rozdrożu. *Tęcza Polska*, nr 1999, s. 18-21.
241. Rolnicze gospodarstwo rodzinne. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, Warszawa 1999, druk s. 18.
242. Rolnictwo w Polsce i w Unii Europejskiej: nadzieje, szanse, obawy [w:] Wybrane kierunki dostosowania Polski do członkostwa Polski w Unii Europejskiej: materiały z konferencji naukowej (24.06.1999). Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu, Warszawa 1999, s. 229-247.
243. Rolnicze gospodarstwo rodzinne na świecie [w:] Rolnicze gospodarstwo rodzinne. Warszawa 2000: Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu RP, s. 174-205.
244. Opportunities, challenges and threats to the integration of Polish agriculture with the European Union [w:] Policy implication of European Integration for Polish agriculture. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2000, s. 49-65. Tamże wypowiedzi w dyskusji: s. 23-24, 41, 87- 88, 156.
245. Doświadczenia światowe rozwoju rolnictwa: konkluzje dla Polski [w:] Roczniki Naukowe SERiA. Warszawa-Zamość 2000, s. 14-22. Także: Problemy Integracji Rolnictwa, nr 4, 2000, s. 8-14.
246. Transition process to the market economy in Poland (1989-1999): main problems of economic development. Kyoto 2000, s. 1-25.
247. Bezpieczeństwo żywnościowe u progu XXI wieku: przykład Azji Południowo-Wschodniej. *Postępy Nauk Rolniczych*, nr 2, 2000, s. 174-205.
248. Polish agriculture at the threshold of the 21st century and threats to growth. *Zeszyty Naukowe PAN, Oddział w Lublinie*, z. 2, 2000, s. 61-75.
249. Rolnictwo u progu Unii Europejskiej: szanse, wyzwania i zagrożenia [w:] Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa 2001, s.11-27.
250. Ekonomia a rozwój nauk rolniczych. *Postępy Nauk Rolniczych*, nr 3, 2001, s. 8-22.
251. From peasant agriculture to agribusiness: path of the family farms (households) development [w:] Annual Bulletin of Research Institute of Social Sciences Ryukoku University, Kyoto, Japonia, 31/2001, s. 1-29 oraz druk w Kyoto University, Kyoto 2001, s. 1-30.
252. Przyszłość wsi polskiej w kontekście doświadczeń światowych [w:] L. Kolarska-Bobińska: Przyszłość wsi polskiej. Wizja, strategie i koncepcje. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2001, s. 155-172.
253. Tomczak F., Wilkin J.: Rolnictwo polskie w procesie integracji: możliwości rozwojowe, bariery i strategie adaptacji. *Heureka – problemy społeczne ruchu naukowego*, nr 1-2, 2002, s. 83-99.
254. Człowiek ziemi: refleksje na marginesie książki E. Fottorino. *Wieś i Rolnictwo*, nr 2, 2002, s. 164-178.
255. Wieś i rolnictwo a zalesienie gruntów rolnych i nieużytków. *Postępy Nauk Rolniczych*, nr 3, 2002, s. 27-40.

256. Strategia rozwiązywania problemu cywilizacyjnego opóźnienia wsi polskiej w warunkach integracji z UE [w:] Strategia dla Polski po wejściu do Unii Europejskiej na lata 2004-2015. Komitet Prognoz PAN „Polska 2000 Plus”. Warszawa 2002, s. 77-114.
257. Jak rozwiązać problem cywilizacyjnego opóźnienia wsi polskiej w warunkach integracji z UE [w:] Strategia Polski na lata 2004-2015 po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Komitet Prognoz PAN, Warszawa 2002, s. 71-85.
258. Rolnictwo industrialne u progu XXI wieku: przykład Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 3, 2003, s. 37-55.
259. Jak rozwiązać problem cywilizacyjnego opóźnienia wsi polskiej w warunkach integracji z UE [w:] Jaka Polska? Wokół problemów członkostwa Polski w Unii Europejskiej 2000-2015. Instytut Problemów Strategicznych, Warszawa 2003, s. 276-291.
260. Ekonomia agrarna w obecnych warunkach rozwoju rolnictwa polskiego [w:] Działalność rolnicza oraz jej uwarunkowania w aspekcie integracji z Unią Europejską. Siedlce 2003, s. 11-24.
261. Rolnictwo polskie na drodze światowej. Rolnik Dzierżawca, lipiec-sierpień 2003, s. 26-28.
262. Szanse i zagrożenia dla polskiego rolnictwa na tle warunków i zasad Wspólnej Polityki Rolnej. Współautorzy: F. Tomczak, M. Brzóska. E. Gorzelak, E. Mazurkiewicz. Krajowa Rada Rolna, Warszawa 2003, s. 12.
263. Ekonomia agrarna w obecnych warunkach rozwoju rolnictwa polskiego [w:] H. Kałuża (red.): Działalność rolnicza oraz jej uwarunkowania w aspekcie integracji z Unią Europejską. Siedlce 2003, s. 13-24.
264. Tomczak F., Wilkin J.: Rolnictwo polskie wobec integracji europejskiej: możliwości rozwojowe, bariery i strategie adaptacyjne. Krajowa Rada Spółdzielcza, 2003, s. 48.
265. Rolnicze gospodarstwa rodzinne wobec konkurencyjnego rynku europejskiego [w:] Wieś, rolnictwo i gospodarka żywnościowa po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Red. naukowa: A. Kowalski, E. Mazurkiewicz. Warszawa 2004, s. 11-26.
266. Zmiany strukturalne w rolnictwie Stanów Zjednoczonych A.P. Spis Rolniczy 2002. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 3, 2004, s. 3-12.
267. Od sprzeczności interesów do harmonii rozwojowej: gospodarstwo rolne i przedsiębiorstwo w agrobiznesie wobec konkurencyjnego rynku [w:] Źródła przewag konkurencyjnych przedsiębiorstw w agrobiznesie (red. nauk. D. Niezgodą). Akademia Rolnicza, Lublin 2004, s. 18-30.
268. Wieś, rolnictwo i gospodarka żywnościowa po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Zeszyty Naukowe WSE, nr 3, 2004, Warszawa, s. 213-218.
269. Kierunki rozwoju przedsiębiorstw rolniczych w USA. Postępy Nauk Rolniczych, nr 3, 2004, Warszawa, s. 133-144.
270. Rolnictwo a procesy transformacji i europejskiej integracji gospodarki polskiej 1989-2004 [w:] Polska transformacja ustrojowa. Próba dyskursu – zarys perspektyw. Warszawa 2004, Fundacja Innowacja i WSP-E, s. 424-463.
271. Kilka uwag o stanie i problemach nauk ekonomiczno-rolniczych. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 4, 2005, s. 63-71.
272. Światowe tendencje rozwoju wsi i rolnictwa: konsekwencje dla Polski i wskazania dla spółdzielczości [w:] Spółdzielczość rolnicza w rozwoju wsi i rolnictwa. Krajowa Rada Spółdzielcza, Warszawa 2006, s. 20-31.
273. Przemiany wsi i rolnictwa Chin na tle regionalnym i światowym [w:] W. Pomykało (red.), Chiny w globalnym świecie. Warszawa 2008, s. 264-282.

274. Działalność Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN w 50-lecie powstania – fakty, opinie, refleksje. Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G, t. 94, z. 2, 2008, s. 15-26.
275. Polskie przesłanki zmian WPR [w:] M. Kłodziński (red.), Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014-2020. IRWiR, Warszawa 2008, s. 207-213.
276. 5-lecie członkostwa Polski w Unii Europejskiej: rolnictwo na drodze od przeszłości do przyszłości. Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G, t. 96, z. 4, 2009, s. 204-214,
277. Podsumowanie konferencji: uwagi i refleksje [w:] Amerykański FarmBill 2008 i WPR Unii Europejskiej po 2013 roku. IRWiR, Warszawa 2009, s. 149-160.
278. Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do UE. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 1-18.
279. Wyzwania i siły rozwojowe wsi i rolnictwa [w:] K. Duczkowska-Małyś, A. Szymecka: Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa. SGH, Warszawa 2009, s. 171-191.
280. Wieś i obszary wiejskie a współczesne wyzwania globalizacyjne [w:] Czyżewski, (red.), Polska i Rosyjska wieś w świecie wyzwań globalizacji. INE PAN, KNE PAN. Warszawa 2009, s. 133-162. Także wersja rosyjska: F. Tomczak, Sieło i sielskoje terytorii i sowremiennyje wyzowy globalizacji [w:] Trudy bolnowo ekonomiczeskowo obszczestwa Rosji. Moskwa, nr 4, 2008, s. 14-47.
281. Zmiany i reformy WPR: konsekwencje dla rolnictwa i finansowania polityki rolnej. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010, s. 81-140.
282. Możliwości i ograniczenia rozwojowe rolnictwa: doświadczenia 5-lecia Polski w Unii Europejskiej. Annales Universitas Maria Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia. Vol. XLIV, Lublin 2010, s. 215-229.
283. Rolnicze gospodarstwo rodzinne na świecie [w:] Rolnicze gospodarstwo rodzinne. Biuletyn Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu. Warszawa 2010, s. 174-205.
284. Wyzwania i siły rozwojowe wsi i rolnictwa w warunkach globalizacji Gospodarki narodowej [w:] K. Duczkowska, A. Szymecka: Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa. Warszawa 2010, s. 171-191.
285. Zmiany WPR – konsekwencje dla polskiego rolnictwa i źródeł finansowania polityki rolnej. Kancelaria Senatu RP, Warszawa 2010, s. 81-140.
286. Wyżywienie i rolnictwo wobec wyzwań przyszłości [w:] Wyzwania przyszłości – Szanse i zagrożenia. Red. naukowa: J. Kleer i zespół. Komitet Prognoz Polska 2000 Plus, Warszawa 2010, s. 440-466.
287. Rozwój nauk ekonomicznych – ujęcie historyczne i współczesność (głos w dyskusji). Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G, 2011, t. 97, z. 2, s. 84-89.
288. Zasady, możliwości i uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa polskiego w perspektywie 2050 r. [w:] J. Kleer i inni: Wizja przyszłości Polski. Studia i Analizy, t. I. Społeczeństwo i Państwo. PAN, Warszawa 2011, s. 277-301.
289. Uwarunkowania i siły rozwojowe gospodarki rolniczo-żywnościowej współczesnej Japonii [w:] Japonia, Niemcy. Odzyskany honor w rozwoju gospodarczym. KUL, Lublin 2011, s. 283-304.
290. Rozwój rolniczych gospodarstw rodzinnych a wyzwania przyszłości [w:] Między ekonomią a historią. Red. R. Dziemianowicz i inni. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2012, s. 280-299.

III. Podręczniki i skrypty

291. *Ekonomika rolnictwa. Skrypt SGPiS, część I r. 1957, s. 188; część II r. 1961, s. 137 (autor Z. Kozłowski, współpraca F. Tomczak).*
292. *Podstawowe zasady reorganizacji gospodarstw rolniczych. Rozdział skryptu pt. Ekonomia i Organizacja Gospodarstw Rolnych. SGPiS, Warszawa 1960, s. 166-190.*
293. *Ekonomika rolnictwa. Część III. Socjalistyczna gospodarka w rolnictwie polskim. Skrypt SGPiS, Warszawa 1961, s. 343 (współautor Z. Kozłowski, T. Hunek).*
294. *Zarys ekonomiki rolniczej i intensyfikacji rolnictwa. Warszawa 1961, s. 304. PWRiL (współautor: Z. Kozłowski).*
295. *Ekonomika rolnictwa. Podstawowe zagadnienia intensyfikacji rolnictwa w Polsce. Cz. 2. Warszawa 1961, SGPiS, s. 137 (powiel.).*
296. *Środki intensyfikacji rolnictwa. W tomie: Ekonomia rolnictwa i polityka rolna. Wyd. I, Warszawa 1961, część II, s. 3-56. Książka i Wiedza. Wydanie II, Warszawa 1962, t. I, s. 3-56. Książka i Wiedza, wydanie II, Warszawa 1962, t. I, s. 219-302 (współautor Z. Kozłowski).*
297. *Ekonomika rolnictwa (Zagadnienia wybrane). Kraków 1961, wyd. I, s. Wyd. II uzupełnione, Kraków, 1963, s. 159 (współautor Z. Kozłowski).*
298. *Ekonomika rolnictwa, z. 3. Socjalistyczna gospodarka w rolnictwie polskim. Warszawa 1963, SGPiS, s. 347 (współautor Z. Kozłowski).*
299. *Podstawy ekonomiki rolnictwa. PTE, Warszawa 1965, s. 134.*
300. *Ekonomika rolnictwa. PTE, Kraków 1965, s. 152 (współautor Z. Kozłowski).*
301. *Podstawy ekonomiki rolnictwa. PTE, Warszawa 1966, s. 108.*
302. *Podstawy ekonomiki rolnictwa. Warszawa 1965, wyd. I, s. 135, wyd. II, Warszawa 1967, s. 127, wyd. III, 1968, s. 127 (współautor Z. Kozłowski).*
303. *Ekonomika rolnictwa. PTE, Kraków 1969, s. 151.*
304. *Ekonomika rolnictwa. PTE, Warszawa 1969, s. 136*
305. *Ekonomika rolnictwa. PTE, Warszawa 1969, s. 397, skrypt SGPiS. Współautor J. Rajtar.*
306. *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii. Warszawa 1973, s. 337, skrypt SGPiS (współautor J. Rajtar).*
307. *Podstawy ekonomiki rolnictwa w Polsce. Warszawa 1973, ZW CRS, s. 109 (współautor J. Rajtar).*
308. *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii. PWRiL, Warszawa 1979, s. 321 (praca zbiorowa pod red. A. Wosia i F. Tomczaka). Autor 5 rozdziałów: s. 75-91; 92- 108; 105-127; 144-159; 175-189).*
309. *Ekonomika rolnictwa. Zarys teorii. Wydanie II, poprawione i uzupełnione. PWRiL, Warszawa 1983, s. 375 (praca zbiorowa pod red. A. Wosia i F. Tomczaka). Autor 7 rozdziałów: s. 8-22; 75-93; 94-112; 147-161; 162-177; 302-384; 338-362. Podręcznik wyróżniony nagrodą Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w 1984 r.*
310. *On the subject, systematic and teaching of agricultural economics [w:] Working Group Papers B%. Kiel 1984, s. 105-124.*
311. *Ekonomika rolnictwa – uwagi o przedmiocie i nauczaniu [w:] Nauki ekonomiczno-rolnicze w szkołach wyższych: teoria i dydaktyka. SGPiS, Warszawa 1990, s. 21-42.*
312. *Rolnictwo rodzinne w systemie gospodarki żywnościowej [w:] Gospodarka żywnościowa. Materiały do studiowania. WSI, Radom 1992, s. 41-55*

313. Gospodarka rolna w systemie rynkowym. Część I: Ekonomika rolnictwa. Skrypt WSI, Radom 1992, s. 41-55.
314. Higher Education System of agriculture in Poland. OECD, Paryż 1992, s. 12 (współautor. Górecki).
315. Agrobiznes – nowa koncepcja kształcenia ekonomiczno-rolniczego na przykładzie Szkoły Głównej Handlowej [w:] Sylwetka absolwenta Akademii Rolniczej XXI wieku. AR, Szczecin 1992, s. 15-21.
316. Polish agriculture at the threshold of the 21st century and threats to growth. Zeszyty Naukowe PAN, Lublin, nr 2, 2000, s. 61-75.
317. Przemiany wsi i rolnictwa Chin na tle regionalnym i światowym [w:] W. Pomykało (red.), Chiny w globalnym świecie. Warszawa 2008, s. 264-282.
318. Polskie przesłanki zmian WPR [w:] M. Kłodziński (red.), Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014-2020. IRWiR PAN, Warszawa 2008, s. 207-210.

IV. Recenzje i inne opracowania

319. Projekt organizacyjno-gospodarczego urządzenia gospodarstwa indywidualnego. Wyróżnienie w konkursie „Nowego Rolnictwa” i Ministerstwa Rolnictwa. Ministerstwo Rolnictwa, 1957, s. 25.
320. Jeszcze o przyszłości Państwowych Gospodarstw Rolnych. „Gospodarka Planowa”, 1957, nr 11, s. 56-58
321. Badania nad bilansem dochodów i wydatków ludności chłopskiej. *Wiś Współczesna*, 1960, nr 7, s. 143-146.
322. Nowe formy organizacji pracy w kolchozach. *Nowe Rolnictwo*, 1957, z. 8, s. 886-889.
323. Podstawowe wskaźniki rozwoju rolnictwa na Ziemiach Zachodnich. „Nowe Rolnictwo”, 1957, nr 8, s. 1-3 (współautor Z. Kozłowski).
324. Jeszcze o ekonomice w chowie bydła. „Przegląd Hodowlany”, 1957, z. 6, s. 2-3.
325. Ekonomia czasu pracy w gospodarce rolnej Danii. „Nowe Rolnictwo”, 1959, nr 9, s. 338-339.
326. Studenci i wieś mazowiecka. *Biuletyn ZW ZMW*, Warszawa 1959, nr 4, s. 23-26.
327. Młodzież chłopska przed egzaminem wstępnym do wyższych Uczelni. *Życie Szkoły Wyższej*, 1959, nr 5, s. 19-23.
328. Na marginesie artykułu pt. Losy Polaków w Danii. „*Wiś Współczesna*”, 1959, nr 6, s. 143-146.
329. Badania nad bilansem dochodów i wydatków ludności chłopskiej. *Wiś Współczesna*, 1960, nr 7, s. 143-146,
330. Podstawowe zasady reorganizacji gospodarstw rolniczych [w:] *Ekonomika organizacja gospodarstw rolnych*. SGPiS, Warszawa 1960, s. 143-146.
331. Badania nad bilansem dochodów i wydatków ludności chłopskiej w latach 1955-1958. *PWG*, Warszawa 1960, s. 145-170.
332. Społeczno-wychowawcze problemy w szkołach wyższych. *Wiś Współczesna*, 1961, s. 191-192.
333. Kazimierz Sokołowski: *Ceny rolne*. *Ekonomista*, 1962, nr 1, s. 165-167.

334. Badania rynku żywca i mięsa. *Wiś Współczesna*, 1962, nr 3, s. 131-138.
335. Niektóre zagadnienia bilansu siły roboczej w gospodarstwach indywidualnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1962, nr 3, s. 131-132.
336. Produkcja rolna i rynek w latach 1956-1961. *Wiś Współczesna*, 1962, nr 12, s. 127-130.
337. Rolnictwo a rozwój gospodarki narodowej. Herer W.: Rolnictwo a rozwój gospodarki narodowej. Warszawa 1962. *Rec. Nowe Rolnictwo*, 1963, nr 20, s. 1-1 (rec. sygn. TT.).
338. Konferencja naukowa na temat motywów podejmowania decyzji produkcyjnych w gospodarstwach chłopskich. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1962, nr 6, s. 191-192.
339. Produkcja rolna i rynek w latach 1956-1961. *Wiś Współczesna*, 1962, z. 12, s. 127-130.
340. Niektóre zagadnienia bilansu siły roboczej w gospodarstwach indywidualnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1962, nr 3, s. 131-132.
341. Wpływ poziomu uprzemysłowienia regionu na zatrudnienie w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1963, nr 6, s. 151-154 (streszczenie pracy doktorskiej).
342. Badania rynku żywca i mięsa. *Wiś Współczesna*, 1962, nr 4, s. 145-147.
343. Przegląd czasopiśmiennictwa ekonomiczno-rolnego za rok 1962. *Wiś Współczesna*, 1963, z. 4 s. 137-143; z. 5 s. 142-148 (współautor A. Woś).
344. Dlaczego w produkcji zwierzęcej USA przeważa nadal praca ręczna? *Nowe Rolnictwo*, 1963, z. 19, s. 42-44.
345. Książka o chłopach-robotnikach. Autorka M. Dziewicka. *Nowe Rolnictwo*, 1963, nr 21, s. 57.
346. Prawidłowość rozwoju rolnictwa w dobie technizacji. Herlemann H.H., Stamer H.: Rolnictwo w dobie technizacji. Rozwój ekonomiczno-techniczny i produkcja rolna a wielkość gospodarstw. Warszawa 1963. *Wiś Współczesna*, 1963, z. 12, s. 128-131.
347. Problemy reformy rolnej i zatrudnienia w rolnictwie w działalności Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1963, nr 19, s. 42-44,
348. Przegląd czasopiśmiennictwa ekonomiczno-rolniczego za rok 1962. Część I. *Wiś Współczesna*, 1963, nr 4, s. 137-145. Część II, nr 5, s. 142-148 (współautor A. Woś).
349. Wpływ poziomu uprzemysłowienia regionu na zatrudnienie w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1963, nr 6, s. 151-154 (streszczenie pracy doktorskiej).
350. W dziesięciolecie kreowania studiów ekonomiczno-rolniczych i Katedry Ekonomiki Rolnictwa w Szkole Głównej Planowania i Statystyki. *Nowe Rolnictwo*, 1965, nr 11 (współautor Z. Kozłowski), s. 3-4
351. Zapomniany raport o powojennym stanie rolnictwa polskiego. *Wiś Współczesna*, nr 3, 1963, s. 134-139.
352. Problemy kształcenia ekonomistów rolnictwa. *Wiś Współczesna*, nr 3, 1963, z. 2, s. 74-78.
353. Przegląd czasopiśmiennictwa ekonomiczno-rolniczego za rok 1962. Część I. *Wiś Współczesna*, 1963, nr 4, s. 137-145. Część II, nr 5, s. (współautor A. Woś).
354. Problemy reformy rolnej i zatrudnienia w rolnictwie w działalności Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1963, nr 19, s. 42-44.
355. Uwagi dotyczące metody zastosowanej w pracy: M. Pohorille i A. Woś, Motywy produkcyjnych decyzji chłopów. Warszawa 1962. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1963, nr 2, s. 170-176.

356. Rolnictwo Polski międzywojennej w ówczesnych publikacjach. Część I, Nowe Rolnictwo, 1964, nr 15, s. 39-41; Część II, Nowe Rolnictwo, nr 16, s. 33-34. Część III, Nowe Rolnictwo, 1964, nr 17, s. 16-17; Część IV, 1964, nr 18, s. 13-14.
357. Rolnictwo w 20-leciu Polski burżuazyjnej. Nowe Rolnictwo, 1964, nr 13, s. 8; nr 14, s. 17-20.
358. Konferencja naukowa na temat motywów podejmowania decyzji produkcyjnych w gospodarstwach chłopskich. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1962, nr 6, s. 191-192.
359. Międzynarodowa Organizacja Pracy (ILO). Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1963, nr 19, s. 158-161 (opracowanie).
360. Prawidłowości rozwoju rolnictwa w dobie technicznej. Rec. H.H. Herlemann, H. Stammer, Rolnictwo a rozwój gospodarki narodowej. Rozwój ekonomiczno-techniczny i produkcja rolna, a wielkość gospodarstw. Wieś Współczesna, 1963, nr 12, s. 128-131.
361. Książka o chłopach–robotnikach. Nowe Rolnictwo, 1963, nr 21 (rec. sygn. TT.), s. 2.
362. Rolnictwo a rozwój gospodarki narodowej. Herer W.: Rolnictwo a rozwój gospodarki narodowej. Warszawa 1962. Rec. Nowe Rolnictwo, 1963, nr 20, s. 1-1 (rec. sygn. TT).
363. Problemy kształcenia ekonomistów rolnictwa. Wieś Współczesna, 1963, z. 2, s. 74-81.
364. Zapomniany raport o powojennym stanie rolnictwa polskiego. Wieś Współczesna, nr 3, 1963, s. 134-139.
365. W sprawie akademickiego podręcznika ekonomiki rolnictwa. Z. Tomaszewski: Ekonomia rolnictwa w zarysie. Warszawa 1964. Nowe Rolnictwo, nr 14, s. 60-61 (sygn. O. Radny).
366. Rolnictwo w 20-leciu Polski burżuazyjnej. Nowe Rolnictwo, 1964, nr 13, s. 11, nr 14, s. 17-20.
367. Rolnictwo Polski międzywojennej w ówczesnych publikacjach. Nowe Rolnictwo, część I, 1964, nr 15, s. 39-41, część II, nr 16, s. 33-34; część III, nr 17, s. 16-17; część IV, nr 18, s. 13-14.
368. Zboża [w:] Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. Warszawa 1964, s. 1333-1338.
369. Próba rachunkowo-ekonomicznego ujęcia przebudowy rolnictwa w Polsce. W. Michna: Ekonomiczne podstawy metod przebudowy ustroju rolnego. Warszawa 1964. Nowe Rolnictwo, 1965, nr 3, s. 40-41.
370. Rolnictwo w polityce żywnościowej. J. Łoś: Wstęp do polityki żywnościowej. PWE, Warszawa 1964. Nowe Rolnictwo, 1965, nr 6, s. 35.
371. Nowe pamiętniki chłopów. Nowe Rolnictwo, 1964, nr 3, s. xxxix.
372. Cła, miary i wagi. Międzynarodowe organizacje rolnicze. Produkcja roślinna. Produkcja zwierzęca. Rolnictwo Polski burżuazyjno-obszarniczej. Zboża. Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. PWRiL, Warszawa 1964, s. 120-122; 581-586; 590-592; 818-822. 882-927; 991- 996; 333-1338.
373. Rolnictwo a uprzemysłowienie. Bibliografia, materiały, tłumaczenia. Komitet Rejonów Uprzemysławianych PAN. Warszawa 1965, maszynopis, s. 310.
374. Ekonomiczne zagadnienia elastyczności produkcji rolniczej. Rec. A. Woś: Elastyczność produkcji rolniczej. Warszawa 1965. Nowe Rolnictwo, 1965, z. 10, s. 38-39.
375. Uwagi o procesie odpływu z rolnictwa. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 1965, nr 3. s. 157-173.
376. Mieszkańcy miast i wsi. J.B. Charrier: Citidins et roraux. Nowe Rolnictwo, 1966, nr 16, s. 40-41.

377. W dziesięciolecie kreowania studiów ekonomiczno-rolniczych i Katedr Ekonomiki Rolnictwa w Szkole Głównej Planowania i Statystyki. Nowe Rolnictwo, 1965, nr 11 (współautor Z. Kozłowski).
378. Rocznik Rolniczy 1964. PWRiL 1965. „Międzynarodowe Czasopismo Rolnicze”, 1965, nr 4, s. 114 -115 (także wersja: bułgarska, czeska, niemiecka, rosyjska i węgierska).
379. Cenna inicjatywa wydawnicza PWRiL. Seria ekonomiczna. Nowe Rolnictwo, 1965, nr 2, s. 41.
380. Rolnictwo Polski międzywojennej w ówczesnych publikacjach. Część I. Nowe Rolnictwo, 1964, nr 15, s. 39-41. Część II. Nowe Rolnictwo, nr 16, s. 33-34; część III, Nowe Rolnictwo, 1964, nr 17, s. 16-17; część IV, Nowe Rolnictwo, 1964, nr 18, s. 13-14.
381. Rolnictwo a uprzemysłowienie. Bibliografia, materiały, tłumaczenia. Komitetu Rejonów Uprzemysławianych PAN, Warszawa 1966, maszynopis, s. 310.
382. Chłopi-robotnicy w rejonach uprzemysłowionych. D. Gałaj: Chłopi-robotnicy wsi płockiej. Studium na przykładzie gromady Brudzeń i Żegoty. Nowe Rolnictwo, 1965, nr 5, s. 38-40.
383. Agrindus – nowa koncepcja pełnej integracji rolnictwa i przemysłu. H. Halperin: Agriculture and industries. London 1964. Nowe Rolnictwo, 1965, nr 16, s. 38-39.
384. Ekonomiczne zagadnienia elastyczności produkcji rolniczej. Warszawa. Nowe Rolnictwo, 1965, nr 10, s. 38 - 39.
385. Przyczynek do analizy chłopskiej gospodarki drobnotowarowej. L. Rzendowski: Chłopska gospodarka drobnotowarowa (Zagadnienia wybrane). Warszawa 1965. Nowe Rolnictwo 1965, nr 19, s. 39-41.
386. Książka o rolnictwie europejskich krajów socjalistycznych. B. Strużek: Rolnictwo europejskich krajów socjalistycznych. Międzynarodowe Czasopismo Rolnicze, 1965, nr 5, s. 109-110 (także wersja bułgarska, czeska, niemiecka, rosyjska, węgierska).
387. Próba rachunkowo-ekonomicznego ujęcia przebudowy rolnictwa w Polsce. Rec. W. Michna: Ekonomiczne podstawy metod przebudowy ustroju rolnego. Warszawa 1964. Nowe Rolnictwo, 1965, z. 3, s. 109-110.
388. Marksistowska analiza i krytyka interwencjonizmu w rolnictwie kapitalistycznym. M. Pohorille: Interwencjonizm w rolnictwie kapitalistycznym. „Międzynarodowe Czasopismo Rolnicze”, 1965, nr 6, s. 85-86 (także wersja bułgarska, czeska, niemiecka, rosyjska i węgierska).
389. Polska encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. PWRiL, Warszawa 1965, Międzynarodowe Czasopismo Rolnicze”, 1965, nr 5, s. 109 -110 (także wersja bułgarska, czeska, niemiecka, rosyjska i węgierska).
390. Studium o chłopskich gospodarstwach ekonomicznie słabych. Cz. Farkowski: Chłopskie gospodarstwa ekonomicznie słabe. Nowe Rolnictwo, 1966, nr 8, s. 40-41.
391. Ekonomiczne problemy produkcji buraka cukrowego. Michalski W.: Ekonomiczne problemy produkcji buraka cukrowego. Warszawa 1965. Rec. Nowe Rolnictwo, 1966, nr 6, s. 38-39.
392. G. Blohm: Ogólna ekonomika i organizacja gospodarstw rolniczych. Ekonomiczno-organizacyjne zasady urządzania i prowadzenia gospodarstw chłopskich. Nowe Rolnictwo, 1966, nr 11, s. 39-41.
393. Dalsze uwagi o roli i pozycji ekonomisty w rolnictwie. Nowe Rolnictwo, nr 4, 1966, s. 10-12.
394. Współczesna kwestia agrarna w rozwiniętych krajach kapitalistycznych. Nowe Rolnictwo, 1966, nr 14, s. 39-41.

395. Rocznik rolniczy 1965. Nowe Rolnictwo, 1966, nr 8 (sygn. T.T.).
396. Studium ekonomiczne o zagadnieniach kontraktacji produktów rolnych. H. Chołaj: Kontraktacja produktów rolnych. Międzynarodowe Czasopismo Rolnicze, 1966, nr 3, s. 102-103 (także wersja bułgarska, czeska, niemiecka, rosyjska i węgierska).
397. Sesja naukowa w 15-lecie Instytutu Ekonomiki Rolnej. Ekonomista, 1966, nr 16, s. 1189-1194.
398. Zagadnienia usług dla wsi i rolnictwa w świetle literatury. Nowe Rolnictwo, 1967, nr 1, s. 33-35.
399. Rocznik spółdzielczości rolniczej 1966. Recenzja zbioru: Yearbook of agricultural cooperation 1966. „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy”, 1968, nr 1, s. 188-190.
400. Czynniki ludzki w procesie uprzemysłowienia. Wieś Współczesna, 1967, nr 4, s. 91-94.
401. Na marginesie zbioru: „Współczesna Kwestia agrarna w rozwiniętych krajach kapitalistycznych”. Wieś Współczesna, 1967, nr 1, s. 142-149.
402. Problemy spółdzielczości w dyskusji o socjalistycznym rozwoju wsi. Rec. zbioru: O socjalistyczny rozwój wsi. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, 1967, nr 1, s. 182-190.
403. Cena ziemi w rachunku ekonomicznym. Rec. H. Chołaj: Cena ziemi w rachunku ekonomicznym. Warszawa 1966, PWE. Życie Gospodarcze, 1967, nr 46.
404. Czynniki ludzki w rolnictwie w związku procesem uprzemysłowienia. Głos w dyskusji na konferencji naukowej PAN.
405. Gospodarka czynnikiem ludzkim w rejonach uprzemysławianych. LSW, Warszawa 1967, s. 206-211.
406. Problemy rynku rolnego w woj. lubelskim. ZW CRS, Warszawa 1967, s. 13. Głos w dyskusji.
407. Lenin a kwestia agrarna w socjalizmie i kapitalizmie. Rec. zbioru: Lenin a kwestia agrarna w kapitalizmie i socjalizmie. Warszawa 1967. Nowe Drogi, 1968, nr 2, s. 142-147.
408. Gospodarka ziemią w rolnictwie polskim [w:] Rocznik Rolniczy 1967. PWRiL, s. 87-96.
409. Cena ziemi w rachunku ekonomicznym. Recenzja H. Chołaja: Cena ziemi w rachunku ekonomicznym. PWE, Warszawa 1966, „Międzynarodowe Czasopismo Rolnicze”, 1967, nr 3 (także wersje obcojęzyczne).
410. Prace Spółdzielczego Instytutu Badawczego w dziedzinie usług dla wsi i rolnictwa. Nowe Rolnictwo, 1967, nr 16, s. 35-36.
411. Usługi dla wsi. Materiały Sekcji Usług dla Wsi II Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej na temat: „Usługi w procesie wzrostu gospodarczego”. Warszawa 1968, ZW CRS, s. 169 (redakcja naukowa, referat).
412. B. Karasiński: Usługi produkcyjne w rolnictwie. ZW CRS, Warszawa 1968, s. 185. Redakcja naukowa.
413. Bibliografia piśmiennictwa polskiego z zakresu usług dla rolnictwa i ludności wiejskiej (wybór) za lata 1961-1967. Warszawa 1968, s. 89 (ZW CRS, współautor Ł. Tomczak).
414. Rocznik Spółdzielczości Rolniczej 1966. Recenzja zbioru: Yearbook of agricultural cooperation 1966. „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy”, 1968, nr 1, s. 188-190.
415. Rewolucja Październikowa a rozwój spółdzielczości w krajach socjalistycznych. Trybuna Spółdzielcza, 1968, nr 1, s. 83-88.
416. Usługi w procesie wzrostu gospodarczego (II Ogólnopolska Konferencja Naukowa w Sprawie Usług). Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, 1968, nr 2, s. 174-179 (współautor M. Siniarski).

417. Społeczno-ekonomiczna problematyka wyżu demograficznego. Głos w dyskusji na konferencji SGPiS [w:] Społeczno-ekonomiczne problemy wyżu demograficznego. PWE, Warszawa 1968, s. 324-325.
418. Rynek usług produkcyjnych dla rolnictwa. Zakład Wyd. CRS, Warszawa 1969, s. 310 (redakcja naukowa).
419. L'agriculture et l'industrialization. Les bases de l'évolution du factor travail dans l'agriculture. Warszawa 1970, s. 191-203.
420. Problemy gospodarki ziemią. Wieś Współczesna, 1970, nr 3, s. 30-32 (głos w dyskusji).
421. Spółdzielczość a perspektywy polskiego rolnictwa. T. Hunek: Perspektywy naszego rolnictwa. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, 1970, nr 3, s. 121-127.
422. Kooperacja i integracja w produkcji rolniczej. O.M. Schiller: Cooperation and Integration in Agricultural Production. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, 1971, nr 1, s. 165-169.
423. Ekonomia i organizacja gospodarstw rolnych w warunkach wysokiego poziomu gospodarczego. G. Blohm: Nowe zasady prowadzenia gospodarstw. Mechanizm dostosowania się gospodarstw do zmienionych warunków ekonomicznych. Nowe Rolnictwo, 1970, nr 18, s. 29-31.
424. Rolnictwo a wzrost gospodarczy i problem żywienia. Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Ekonomicznego, 1971, nr 1. s. 2.
425. Dyskusja nad węzłowymi sprawami polityki rolnej. Wieś Współczesna, 1971, nr 4, s. 35-73. M.in. F. Tomczak.
426. Ekonomiczne mechanizmy migracji rolniczej siły roboczej. J. Małyś: Przepływ rolniczej siły roboczej. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1971, nr 3, s. 141-147.
427. Kooperacja i integracja w produkcji rolniczej. O.M. Schiller: Cooperation and Integration in Agricultural Production. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, 1971, nr 1, s. 165-169.
428. Food and agriculture policy in Poland. From peasant agriculture to market economy. Food Policy, June 1991, s. 206-212.
429. Ceny i dochody w rolnictwie. M. Pohorille: Ceny i dochody w rolnictwie. Nowe Rolnictwo, 1973, nr 5, s. 25-26.
430. O budownictwie socjalistycznym na wsi, polityce rolnej i spółdzielczości. Rec. książki H. Chołaja. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, 1973, nr 3, s. 155-157.
431. Produkcyjna obsługa rolnictwa oraz rola i zadania SOP w tym zakresie. PTE, Warszawa 1971, s. 1-47.
432. Zasady polityki rolnej. Wieś Współczesna, 1971, nr 11, s. 57-61.
433. Analityczna i krytyczna ocena metody i struktur w zakresie sił wytwórczych w rolnictwie. Warszawa 1973, Uniwersytet Warszawski, maszynopis, s. 40.
434. Głos w dyskusji w sprawie rynku maszyn rolniczych [w:] Rynek maszyn i narzędzi rolniczych. ZW CRS, Warszawa 1973, s. 337-339.
435. Komuna rolna. Nożyce cen. Rolnictwo. Towarowość produkcji rolnej. Mała Encyklopedia Ekonomiczna. PWE, Warszawa 1974, s. 372, 492, 700-707, 849-850.
436. Noty bibliograficzne z zakresu ekonomiki rolnictwa, polityki rolnej i spółdzielczości. Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Ekonomicznego. Roczniki 1965-1977 (kilka-naście not w każdym numerze).
437. Ceny i dochody w rolnictwie. M. Pohorille: Ceny i dochody w rolnictwie. Nowe Rolnictwo, 1973, nr 5, s. 25-27.

438. Kooperacja i integracja w produkcji rolniczej. O.M. Schiller: Cooperation and Integration in Agricultural Production. Spółdzielcz Kwartalnik Naukowy, 1971, nr 1, s. 165-169.
439. Drogi doskonalenia procesu dydaktycznego w nauczaniu dyscyplin ekonomiczno-rolniczych. Studia i Materiały COMSE, t. 22. Poznań 1975, s. 137-147 (współautorzy: M. Siniarski i W. Zarudzki).
440. Głos w dyskusji na konferencji 25-lecia IER. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1975, nr 5-6, s. 183-188.
441. A. Woś: Związki rolnictwa z gospodarką narodową. Ekonomista, 1975, s. 521-526.
442. Przewidywanie popytu na usługi produkcyjne w rolnictwie. Wieś Współczesna, 1975, nr 8, s. 165-168.
443. Przedmowa. M. Siniarski: Przestrzenne zróżnicowanie czynników produkcji w rolnictwie. SGPiS, Warszawa 1976, s. 5-6.
444. Jedność ekonomiki rolnictwa i socjologii wsi – refleksje po IV Światowym Kongresie Socjologii Wsi. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2-3, 1977, s. 148-154.
445. Studia o przemianach strukturalnych w rolnictwie polskim. Nowe Rolnictwo, nr 2, 1977, s. 27-28.
446. Rozwój i ekonomika węgierskich spółdzielni produkcyjnych. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, nr 2, 1977, s. 158-163.
447. Prognoza przemian społecznych w rolnictwie polskim. Głos w dyskusji. Instytut Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu, Warszawa 1977, s. 41-42.
448. Seminaria i ćwiczenia w kształceniu ekonomistów. Sprawozdanie z dyskusji. Studia i Materiały COMSE, t. 30, Poznań 1977, s. 133-136.
449. B. El-Wifati: Ekonomiczne i społeczne warunki przejścia od rolnictwa koczowniczego do osiadłego w Libii. Wieś i Rolnictwo, nr 3, 1979, s. 79-98 (tłumaczenie i opracowanie).
450. Aktualne problemy rolnictwa i polityki rolnej. Dyskusja redakcyjna. Wieś Współczesna, nr 1, 1980.
451. O błogosławieństwo CERES. 2000 – świat naszych obaw. Politechnika, z. 32/1980, s. 8-9.
452. Podstawowe uwarunkowania wzrostu produkcji rolnej w latach osiemdziesiątych. Głos w dyskusji redakcyjnej. Wieś Współczesna, nr 1, 1980, s. 21-24.
453. Rola studiów ekonomiczno-rolniczych i ekonomistów rolnictwa w rozwoju społeczno-ekonomicznym kraju. SGPiS, Monografie i Opracowania, 1980, nr 78, s. 9-14 (współautor: M. Siniarski).
454. Co się chłopom, od narodu należy. Dyskusja redakcyjna. Tygodnik Kulturalny, nr 2, 1981.
455. Remont spichlerza. Dyskusja redakcyjna. Płomienie, nr 11, 1981.
456. Ziemia – rolnictwo – człowiek. Tygodnik Kulturalny, nr 15, 1981.
457. Lepiej dwa razy pomyśleć. Dyskusja redakcyjna. Tygodnik Kulturalny, nr 36, 1981.
458. Musimy być odważniejsi. Dyskusja redakcyjna. Tygodnik Kulturalny, nr 47, 1981.
459. Stać nas na własny chleb. Dyskusja redakcyjna. Tygodnik Kulturalny, nr 179, 1982.
460. Strategia rozwoju polskiego rolnictwa. Wypowiedź w dyskusji redakcyjnej. Wieś Współczesna, nr 10, 1982, s. 22-27.
461. S. Dyka: Krytyka systemu kontraktacji. Wieś Współczesna, 1982, nr 10, 18-21.

462. Możliwości produkcyjne rolnictwa polskiego. Referat na konferencję IRG SGH. Warszawa 1983, s. 17.
463. Problemy rolnictwa i żywienia w Polsce w opinii ekonomistów zachodnich. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, 1983.
464. Eksperci wychodzą z ukrycia. Dyskusja redakcyjna. Życie Gospodarcze, nr 32, 1984.
465. Trzy sektory – jedno rolnictwo. A jeść trzeba. Dyskusja redakcyjna. Odrodzenie, nr 97, 1983.
466. Koncepcja modularnego systemu kształcenia na Wydziale Ekonomiki Produkcji SGPiS. Studia i Materiały, AE Poznań, t. 49, 1983, s. 178-184.
467. Rolnictwo: Szanse i zagrożenia. W pętach dogmatów. Odrodzenie, nr 11, 1987.
468. Zapomniany raport o powojennym stanie rolnictwa polskiego. Wieś Współczesna, nr 3, 1983, s. 134-139.
469. Lobby – potrzeba czy mistyfikacja. Dyskusja redakcyjna. Tygodnik Kulturalny, nr 13, 1984.
470. Komentarz do referatu P. Juhasza i B. Maygara. Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy, nr 4, 1984, s. 115-119.
471. Czynniki produkcji rolniczej. Produkcyjna obsługa rolnictwa. Profil produkcji rolniczej. Rolnictwo. Thunena kręgi rolnicze. Usługi produkcyjne w rolnictwie. W: Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. PWRiL, Warszawa 1984, s. 94-95, 578-579, 583-584, 646-647, 819-820.
472. Rolnictwo i żywienie na VII Światowym Kongresie Międzynarodowego Stowarzyszenia Ekonomicznego. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, 1984, s. 108-110
473. Wokół polityki rolnej. Kształt gospodarstwa rolnego. Odrodzenie, nr 19, 1985.
474. Ocena oraz wnioski do programu działalności naukowej IRWiR PAN. Wieś i Rolnictwo, nr 3, 1984, s. 195-201.
475. Eksperci wychodzą z ukrycia. Dyskusja redakcyjna. Życie Gospodarcze, nr 32, 1984, s. 3-4.
476. Ekonomika rolnictwa i polityka agrarna w latach 1970-1983. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 6, 1984, dodatek s. 57-67.
477. Chłop polski – niektóre uwagi o ewolucji od przeszłości ku przyszłości. Wieś Współczesna, nr 1, 1985, s. 27-29.
478. Gospodarstwa indywidualne w rozwoju rolnictwa polskiego. Referat na konferencję naukową SGGW i SGPiS, Warszawa 1985, s. 18.
479. Podstawowe ograniczenia rozwoju rolnictwa indywidualnego w Polsce i możliwości ich przewyżczenia. Referat na konferencję PRON, Warszawa 1985, s. 20.
480. Agricultural prices and farm incomes. Comment on Plenary Papers. European Review of Agricultural Economies, nr 1-2, 1985, s. 67-68.
481. Uwagi na marginesie referatu T. Hunka pt. Rozwój wsi i rolnictwa – refleksje teoretyczne. IRWiR PAN, Warszawa 1985, s. 13.
482. The Polish Peasant's Present day and Future. Modern Countryside (Wieś Współczesna), nr 1-3, 1985, s. 24-33.
483. Polityka rolna w teorii i w praktyce. Dyskusja redakcyjna. Dziennik Ludowy, nr 13, 1985.
484. The Polish peasants. Present day and Future. Modern Countryside, nr 1-3, 1985, s. 24-33.

485. Warianty koncepcji. Czy gospodarstwa chłopskie mogą się rozwijać. Dyskusja redakcyjna. *Odrodzenie*, nr 36, 1985.
486. Wiejskie drogowskazy. Czy gospodarstwa rodzinne mają rację bytu? *Odrodzenie*, nr 38, 1985, s. 4-5.
487. Możliwości wzrostu produkcji rolnej w obecnych warunkach rozwoju gospodarki narodowej. IRG SGPiS, Warszawa 1987, s. 13.
488. Strategia i perspektywa rozwoju polskiego rolnictwa wobec integracji z Unią Europejską, *Vademecum Spółdzielczości*, SIB Warszawa 1987, nr 8.
489. W pętach dogmatów. Rolnictwo: szanse i zagrożenia. *Odrodzenie*, nr 11/1987, s. 1.
490. Rolnictwo: szanse i zagrożenia. W pętach dogmatów. *Odrodzenie*, nr 3, 1987, s. 3.
491. Wbrew racjom rozumu. Rozmowa z F. Tomczakiem. *Nowa Wieś*, 1987, nr 37, 4-5.
492. Ekonomia rolnictwa i polityka rolna a zarządzanie rolnictwem i gospodarstwem rolnym. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2/1987, s. 125-126.
493. Ku wielofunkcyjnemu rozwojowi wsi i modernizacji rolnictwa. Krajowy Związek Kółek i Organizacji Rolniczych i IRWiR, Warszawa 1989. *Głos w dyskusji*, s. 50-55.
494. Kto komu powinien służyć. *Trybuna Spółdzielcza*, nr 4, 1989, s. 7-10.
495. Od historii do współczesności. (Na marginesie „Wyboru Pism” Władysława Grabskiego. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, 1989, s. 102-105.
496. Rewolucja rolniczo-przemysłowa: nowa strategia i nowi partnerzy do i po 1992 r. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 4-5, 1990, s. 125-127.
497. Food and agriculture policy in Poland. Forum peasant agriculture to market economy. *Food Policy*, June 1991, s. 206-212.
498. Polityka rolna EWG. *Agrobazar*, nr 1, 1991; Zmiany polityki rolnej EWG. *Agrobazar*, nr 7-8, 1992; Stowarzyszenie Polski z EWG. *Agrobazar*, nr 9, 1992.
499. XXI Światowy Kongres Ekonomistów Rolnictwa. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1-3, 1992, s. 130-133.
500. The HEA system In Poland. FAO and OECD directorate. Paris 1992, s. 1-21 (współautor J. Górecki).
501. O rolnictwie rodzinnym w USA. *Poradnik Rolniczy*, 1992, s. 60-65.
502. Dylematy gospodarki żywnościowej w regionie. Wprowadzenie do dyskusji. Radom, WSI, 1993, s. 5-11.
503. Interwencjonizm i instrumenty polityki rolnej. PTE, Warszawa 1994, s. 1-22.
504. Ewolucja wyższego wykształcenia ekonomicznego a agrobiznes. Jubileusz 25-lecia Wydziału Ekonomicznego Wyższej Szkoły Inżynierskiej. Radom 1994, s. 127-140.
505. *Głos w dyskusji*. J. Rowiński (red.), *Rolnictwo krajów Europy Środkowo-Wschodniej w drodze do Unii Europejskiej*. Warszawa 1994, s. 83-85.
506. Global issues of foods-environment and Polish agriculture. Mie University 1995, s. 18 (tekst w j. angielskim i japońskim).
507. The village – agriculture – agribusiness: agricultural development in the Japan Foundation Newsletter, 1996, nr 4, s. 13-17, 24. .
508. Agrobiznes po polsku. *Nowoczesne Rolnictwo*, nr 9, 1996, s. 6-7.
509. Szanse i ograniczenia na rynkach międzynarodowych. *Nowoczesne Rolnictwo*, nr 12, 1996, s. 4-6.

510. Szanse i ograniczenia uczestnictwa polskiego rolnictwa i agrobiznesu na rynkach międzynarodowych. *Postępy Nauk Rolniczych*, 1997, nr 2, s. 5-17. Także: *Nowoczesne Rolnictwo*, nr 12, 1966, s. 4-5.
511. Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja [w:] *Gospodarstwo rodzinne wobec wymogów Unii Europejskiej*. Warszawa SGGW, 1997, s. 19-33.
512. Bezpieczeństwo żywnościowe, zróżnicowanie i zarządzanie zasobami: redefinicja roli rolnictwa? XXIII Światowy Kongres Ekonomistów Rolnictwa. Sacramento, 1997. *Postępy Nauk Rolniczych*, 1998, nr 4, s. 135-138.
513. Farma rodzinna. *Gospodarstwo rodzinne. Rolnictwo farmerskie. Rolnictwo polskie*. W: *Encyklopedia agrobiznesu*. Red. A. Woś. Warszawa; Fundacja Innowacja, 1998, s. 197-199; 340-343; 708-711; 711-720.
514. Market economy in Central and Eastern Europe [w:] *Agriculture and Rural Development: Restructuring – Modernization – Competitiveness*. Workshop of Cornell University i Akademii Rolniczej w Poznaniu. Sielinko 1988, s. 97-114.
515. Nowe uwarunkowania i zadania Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN. *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G, Ekonomika Rolnictwa*, 1998, z. 1, s. 7-2 7-20.
516. Ewolucja i przyszłość rolnictwa. *Nowoczesne Rolnictwo*, 1998, nr 2, s. 4-5.
517. Uwarunkowania rozwoju agrobiznesu w regionach rozdrobnionego rolnictwa. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie*, 1998, nr 327, s. 11-22.
518. Zmiany strukturalne i rozwój polskiego rolnictwa: zróżnicowania regionalne [w:] *Rozwój regionalny w warunkach transformacji*. Red. B. Kożuch. Uniwersytet w Białymstoku, 1998, s. 13 -18.
519. Structural changes and development of Polish agriculture. *Regional Diversities [w:] Regional Development in Transition Economy*. Białystok 1998, s. 7-12.
520. Ekspansja eksportowa agrobiznesu [w:] *Uwarunkowania ekspansji eksportowej polskich firm (pod red. K. Kucińskiego)*. Warszawa, SGH, 1999, s. 190-193.
521. Rolnicze gospodarstwo rodzinne na świecie. Warszawa 1999. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, s. 18.
522. Doświadczenia światowe rozwoju rolnictwa: konkluzje dla Polski. *Problemy Integracji Rolnictwa*, 2000, nr 4, s. 26-28.
523. Bezpieczeństwo żywnościowe u progu XXI wieku: przykład Azji Południowo-Wschodniej. *Postępy Nauk Rolniczych*, nr 2, 2000, s. 147-151.
524. Fottorino E., Człowiek ziemi: refleksje na marginesie książki Erica Fottorino pt. „Człowiek ziemi”. *Wież i Rolnictwo*, nr 2, 2002, s. 164-178.
525. Integracja wsi i rolnictwa polskiego z Unią Europejską. Ekspertyza PAN, Warszawa 2002, s. 16 (współautor J. Wilkin).
526. Brzóska M., Gorzelak E., Mazurkiewicz E., Tomczak F.: Szanse i zagrożenia dla polskiego rolnictwa na tle warunków i zasad wspólnej polityki rolnej. *Krajowa Rada Rolna*, 2003, s. 12.
527. Uczelnia, profesorowie i studenci. Rozmowa z F. Tomczakiem. *Gazeta SGH*, nr 168/16, 2003, s. 8-9.
528. Rolnictwo polskie na drodze światowej. *Rolnik Dzierżawca*. Lipiec-sierpień 2003, s. 26-29.
529. Rolnictwo polsko-unijne. Rozmowa redakcyjna z H. Lewandowską. *Sprawy Nauki*, nr 5, 2004, s. 10-11.

530. Wieś, rolnictwo i gospodarka żywnościowa po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Zeszyty Naukowe WSE Warszawa, nr 3, 2004, s. 213-218.
531. Noty bibliograficzne z zakresu ekonomiki rolnictwa, polityki rolnej i spółdzielczości. Przegląd Bibliograficzny Ekonomiczny. Roczniki 1965-1974.
532. Tożsamość naukowo-dydaktyczna Kolegium Nauk o Przedsiębiorstwie – od konceptualizacji do implementacji. Wprowadzenie do dyskusji panelowej. Rynia 2005, s. 1-7.
533. Rolnictwo polskie, uwarunkowania, mechanizmy i perspektywy rozwojowe [w:] Procesy fizyczne w kształtowaniu środowiska i jakości surowców żywnościowych. Instytut Agrofizyki PAN, Lublin 2006, s. 13-14.
534. Europejskie i światowe uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa [w:] Kwestia agrarna w Polsce i na świecie. Suplement. SGGW, Warszawa 2006, s. 102- 106.
535. Rolnictwo na drodze światowej. Rolnik Dzierżawca, lipiec-sierpień 2003, s. 26-28.
536. Noty bibliograficzne z zakresu ekonomiki rolnictwa, polityki rolnej i spółdzielczości. Przegląd Bibliograficzny Ekonomiczny. Roczniki 1965-1974.
537. Rewitalizacja a rozwój gospodarczy [w:] Edukacja jako czynnik rozwoju regionów rewitalizowanych. SGH, Warszawa 2006. s. 11-16.
538. Działalność Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN w 50-lecie powstania – fakty, opinie, refleksje. Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G, t. 94, z. 2, 2008, s. 15-26.
539. Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Nowe Życie Gospodarcze, nr 21-22, 2008, s. V-VII.
540. Podsumowanie konferencji: uwagi i refleksje [w:] M. Drygas (red.): Amerykański Farm Bill i WPR Unii Europejskiej po 2013 roku. IRWiR PAN, Warszawa 2009, s. 149-160.
541. Zasady, możliwości i uwarunkowania trwałego, zrównoważonego rozwoju rolnictwa polskiego w perspektywie 2050 r. Komitet Prognoz PAN, Warszawa 2011, s. 117-120.

Uwaga dodatkowa: W zakresie przedstawionych problemów opracowano także znaczną liczbę recenzji prac doktorskich, habilitacyjnych i opinii profesorskich, haseł encyklopedycznych, planów dydaktycznych, nie publikowanych ekspertyz ekonomiczno-rolniczych, programów dydaktycznych akademickich i nie akademickich np. kursów szkoleniowych, publikowanych listów redakcyjnych, opinii itp.

Aneks

**Uchwałą
Zgromadzenia Ogólnego PAN
z dnia 13 grudnia 2007 roku**

***Pan prof. dr hab.
Franciszek Tomczak***

został powołany na

**CZŁONKA RZECZYWISTEGO
POLSKIEJ AKADEMII NAUK**

Prezes

Michał Kleiber

Warszawa, 29 października 2007 r.

Pan
Prof. dr hab. Franciszek Tomczak
Członek korespondent PAN

Wielce Szanowny Panie Profesorze,

z okazji Jubileuszu siedemdziesiątej piątej rocznicy urodzin niech mi wolno będzie, w imieniu Prezydium Polskiej Akademii Nauk oraz swoim własnym, złożyć Panu Profesorowi najserdeczniejsze gratulacje i życzenia. Proszę przyjąć wyrazy wielkiego uznania i szacunku dla Pana dokonań na polu naukowym, dydaktycznym i organizacyjnym.

W osobie Pana Profesora cenimy wybitnego naukowca w dziedzinie ekonomiki rolnictwa i agrobiznesu. Działalność badawcza, ukierunkowana na zagadnienia rozwoju rolnictwa oraz ekonomiki gospodarki rolnej w Polsce, produkcyjnej obsługi rolnictwa, indywidualnej gospodarki chłopskiej jako systemu gospodarowania, tendencji rozwoju rolnictwa światowego ze szczególnym uwzględnieniem rodzinnej gospodarki chłopskiej i farmerskiej, procesów integracji rolnictwa polskiego w ramach Unii Europejskiej, przyniosła Panu Profesorowi wielkie uznanie w kraju i za granicą. Znane i cenione są liczne publikacje Pana Profesora, a wśród nich monografia pt. „Od rolnictwa do agrobiznesu”. Praca ta, opisując transformację gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, w znacznej części zawiera rozważania o charakterze uniwersalnym, stając się wszechstronnym studium naukowym prawidłowości i mechanizmów współczesnego rolnictwa i gospodarki żywnościowej, przez co jest również przydatna w odniesieniu do realiów polskiej wsi i rodzimego rolnictwa. Liczne kontakty Pana Profesora z zagranicznymi ośrodkami naukowymi przyczyniły się do promocji nauki polskiej za granicą.

Należy Pan Profesor do grona tych uczonych, dla których działalność badawcza jest nierozzerwalnie związana z działalnością dydaktyczną. Liczba wykładów i kursów prowadzonych przez Pana Profesora na uczelniach w kraju i za granicą oraz opracowanie koncepcji i realizacja programu pomocy dydaktycznych do nauki ekonomiki rolnictwa świadczy o wielkiej wadze jaką przykładą Pan do kształcenia kolejnych pokoleń specjalistów, w tym młodych pracowników nauki.

Zaangażowany udział Pana Profesora w pracach komitetów PAN, radach naukowych placówek badawczych, organów samorządowych i innych gremiów dobrze służy rozwojowi naukowemu uprawianej dyscypliny, a także praktycznej ekonomice rolnictwa i polityce rolnej.

W tak uroczystym dniu proszę przyjąć wyrazy podziękowania za zaangażowanie Pana Profesora na rzecz rozwoju nauki oraz życzenia wielkiej satysfakcji z życiowych dokonań, dalszej twórczej działalności, a także zdrowia i osobistej pomyślności.

Łączę wyrazy głębokiego szacunku

Michał Kleiber

PREZES

Warszawa, 29 października 2012r.

Pan
Prof. dr Franciszek Tomczak
Członek rzeczywisty PAN

Szanowny Panie Profesorze,

Z okazji Jubileuszu osiemdziesiątej rocznicy urodzin składam Panu Profesorowi, w imieniu Prezydium Polskiej Akademii Nauk oraz swoim własnym najserdeczniejsze gratulacje i życzenia a także wyrazy podziękowania za wieloletnią, owocną działalność naukową.

Łączę z nimi wyrazy podziękowania za Pana wieloletnią pracę badawczą w dziedzinie ekonomiki rolnictwa i agrobiznesu. Szczególne uznanie środowiska naukowego budzą osiągnięcia Pana Profesora w badaniach nad zagadnieniami rozwoju rolnictwa oraz ekonomiki gospodarki rolnej w Polsce, procesów integracji rolnictwa polskiego w ramach Unii Europejskiej. Pragnę również podkreślić zasługi Pana Profesora za osobisty wkład w prace Komitetu Ekonomiki Rolnictwa, Komitecie Nauk Ekonomicznych PAN i Komitecie Prognoz Polska 2000 plus PAN.

O wielkim znaczeniu i uznaniu, z jakim spotkały się Pana dokonania naukowe i organizacyjne świadczą przyznane Panu Profesorowi nagrody i odznaczenia państwowe.

Wraz z podziękowaniem za lata twórczej pracy, proszę przyjąć, Szanowny Panie Profesorze, wyrazy głębokiego szacunku, a także serdeczne życzenia dobrego zdrowia i osobistej pomyślności.

Z wyrazami szacunku,

Michał Kleiber

*Embassy of the United States in Poland
and the United States Department of Agriculture*

honor

Professor Franciszek Tomczak

with a

Lifetime Achievement Award
for his vital contributions to agricultural economics

March 16, 2009

Victor Ashe, Ambassador